

५. काय करावे आणि का?

- प्रस्तावना
- नीतिमीमांसेचे स्वरूप
- भारतीय परंपरेतील नीतिविषयक संकल्पना
- पाश्चात्य परंपरेतील नीतिविषयक संकल्पना
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रस्तावना

सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंतचा आपला जागेपणीचा सगळा वेळ काही ना काही करण्यात जात असतो. फक्त झोपेतच काही काळ आपण पूर्ण निष्क्रिय असतो; नाहीतर सतत आपण काहीतरी करत असतो. पण आपण नक्की काय करतो आहोत? कशासाठी करतो आहोत? कशा पद्धतीने करतो आहोत? हा जाणीवपूर्वक विचार आपण क्वचितच करतो. आपल्या काही कृती केवळ सवयीने केल्या जातात, काही कोणीतरी सांगितले आहे म्हणून, तर काही आपण ठरवून करतो. कधी आपल्या उपजत प्रेरणा आपल्या वर्तनाला कारणीभूत असतात, तर कधी आपल्या भावभावना. गेल्या वर्षी आपण क्रिया आणि कृती यांमधील फरक पाहिलाच आहे. क्रिया यांत्रिकपणे होतात, त्यांच्यावर आपले पूर्ण नियंत्रण नसते. कृती मात्र इच्छास्वातंत्र्यामधून, मूल्यांच्या आधारे निवडता येतात. त्यामुळेच त्या चांगल्या किंवा वाईट, योग्य किंवा अयोग्य असू शकतात. बहुतेक वेळा नीतीच्या दृष्टिने काय बरोबर आहे, काय चूक आहे याबद्दलचे नियम आपल्याला शिकवलेले असतात, त्यांना अनुसरून कृती करण्याचा प्रयत्न आपण करतो. नीतिनियमांची आवश्यकताही आपण समजावून घेतलीच आहे.

स्वतःच्या वागण्याचे तुम्ही जर ठरवून निरीक्षण केले, तर तुमच्या लक्षात येईल, की काही वेळा तुम्ही तुम्हांला जी शिकवण मिळाली आहे, तुमच्यावर जे संस्कार झाले आहेत, त्यानुसार वागता. बसमधून प्रवास करताना एखादे आजोबा उभे असलेले दिसले, तर तुम्ही चटकन उठून त्यांना बसायला जागा देता. कधीकधी मात्र मैत्रीणीबरोबर चित्रपटाला जाण्यासाठी 'अभ्यासाला

जातो' असे चक्क खोटे सांगता. अशा वेळी आपण फार काही चुकीचे केले आहे असे त्या क्षणी तरी तुम्हांला वाटत नाही. काही वेळा मात्र आपण नक्की काय केले तर ते बरोबर असेल? किंवा आपला मित्र करतो आहे ते बरोबर आहे की चूक असे प्रश्न आपल्याला पडतात.

आपला अगदी जवळचा मित्र आपल्याला परीक्षेत एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर दाखवायला सांगतो आणि आपल्याला पेच पडतो की मैत्रीचे मूल्य मोठे की परीक्षेचे नियम न मोडण्याचे? आपली आई आजारी आहे या कारणासाठी एखादी मैत्रीण नापास असतानाही आईला आपण पास आहोत असे खोटेच सांगते आणि आपण विचारात पडतो हे बरोबर की चूक? यांसारख्या प्रसंगात नक्की कसा विचार करावा? कशाच्या आधारे योग्य निर्णय घ्यावेत याचे मार्गदर्शन आपल्याला नीतिमीमांसेत मिळते.

नीतिमीमांसेचे स्वरूप

कृती नैतिकदृष्ट्या चांगल्या की वाईट, योग्य की अयोग्य याचे मूल्यमापन कसे करायचे यासंबंधी विवेचन करणे हे नीतिमीमांसेचे कार्य असते. आपल्या किंवा इतरांच्या कृतीचे मूल्यमापन कुठल्या निकषांच्या आधारे करावे याचा विचार नीतिमीमांसेत केला जातो. मुख्यतः दोन निकष यासाठी विचारात घेतले जातात. एक म्हणजे कृती किंवा कर्म करण्यामागचा हेतू, प्रयोजन आणि

दुसरा म्हणजे कृतीचे परिणाम. जाणीवपूर्वक केलेली प्रत्येक कृती कुठल्या ना कुठल्या उद्दिष्टाने केलेली असते आणि प्रत्येक कृती कुठल्या ना कुठल्या परिणामांना जन्म देते. हेतू आणि परिणाम एकमेकांशी निगडित असतातच असे नाही. ते निगडित असले, तर इच्छित परिणाम साधले गेले आहेत असे म्हणता येते. पण कित्येक वेळा कर्त्याच्या ध्यानीमनी नसलेले, त्याला अपेक्षित नसलेले परिणामही घडून येतात.

उदाहरणार्थ, काही वेळा अपघातात सापडलेल्या लोकांना मदत करण्याच्या इच्छेने धावून जाणारे लोक, अशा प्रसंगी नक्की काय करायला हवे हे माहिती नसल्याने, त्यांच्या कृतींमधून अपघातग्रस्तांना नकळत इजा पोचवतात. हेतूच्या दृष्टीने पाहिले, तर हे कृत्य योग्य असते, पण परिणामांच्या दृष्टीने मात्र अयोग्य!

चला बोलूया!

वरील प्रकारचे तुम्हांला आलेले किंवा तुम्हांला माहिती असलेले अनुभव वर्गात सांगून त्यांची चर्चा करा.

अनेक वेळा 'काय करावे'? हा प्रश्न आपण नैतिक नियमांच्या आधारे सोडवतो. हे नियम अनेक वर्षांचा अनुभव, त्यावरचे चिंतन यांमधून तयार होतात. पण काही वेळा नियमांना अपवाद करणेच योग्य होईल अशी परिस्थिती

निर्माण होते, तर काही वेळा दोन नियम, दोन परस्परविरुद्ध कृतींचा पुरस्कार करतात. भुकेल्याला अन्न द्यावे असे नियम सांगतो, पण काही विशिष्ट आजारात उपचारांदरम्यान भूक लागली तरीही रुग्णाला अन्न न देणे हेच रुग्णाच्या हिताचे असते. त्यामुळे नियमाला अपवाद करावा लागतो. खोटे कधी बोलू नये आणि एखाद्याचा जीव वाचवणे शक्य असेल तर वाचवावा असे नियम सांगतात. पण एखाद्या अपवादात्मक

प्रसंगात खोटे बोलण्याखेरीज एखाद्याचा जीव वाचवताच येणार नसेल तर काय करावे असा प्रश्न निर्माण होतो.

चला करूया!

नीतिनियम दोन विरोधी कृत्ये करायला सुचवतात या प्रकारच्या प्रसंगांवर आधारित संवाद लिहा आणि वर्गात सादर करा.

विशिष्ट समाजात, विशिष्ट काळी जे नियम समाजहितासाठी केले जातात, त्यांना एक ऐतिहासिक संदर्भ असतो. त्या त्या काळात, विशिष्ट परिस्थितीत ते नियम पाळणे व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या भल्याचे असते. मात्र कित्येक वेळा परिस्थिती मोठ्या प्रमाणात बदलली तरी नियम बदलले जात नाहीत. अशा वेळी ते हितकारक ठरत नाहीत. परंपरेने सांगितलेले रीतीरिवाज आणि रूढी, धर्मांने सांगितलेले विधिनिषेध (म्हणजे काय करावे व काय करू नये यासंबंधीचे नियम), सरकारने तयार केलेले कायदे हे सगळे बहुतांशी समाजाच्या भल्यासाठी तयार केलेले नियमच असतात. त्यांची वेळोवेळी नीतीच्या दृष्टिकोनातून चिकित्सक चर्चा करण्याची गरज असते. नियमांचा डोळे झाकून केलेला स्वीकार समाजासाठी घातक ठरू शकतो. नीतिमीमांसेच्या अभ्यासातून कृतींची, नियमांची, मूल्यांची चिकित्सा कशी करावी, त्यासाठी कुठले घटक, कुठल्या कारणांसाठी विचारात घ्यायला हवेत यासंबंधी मार्गदर्शन मिळते. चांगल्या जीवनासाठी नीतिनुसार आचरण जितके महत्त्वाचे, तेवढेच नीतिविषयक चिकित्सक चिंतन महत्त्वाचे आहे. तत्त्वज्ञान या विषयाचे हे वैशिष्ट्यच आहे, की असे चिंतन आणि त्यावरची चर्चा याच विषयात केली जाते. आपल्या सगळ्यांसाठी नीतिमीमांसेचा अभ्यास खूप महत्त्वाचा आहे. कारण आपल्याला सगळ्यांनाच चांगले जीवन हवे आहे. त्यासाठी भारतीय आणि पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात नीतिविषयक ज्या संकल्पना, सिद्धांत मांडले त्यांची ओळख आता करून घेऊया.

भारतीय परंपरेतील नीतिविचार

तुम्हांला ठाऊकच आहे की ज्ञात परंपरेनुसार ऋग्वेदाला आद्य ग्रंथ समजले जाते. भारतीय

नीतिविचारातील एक पायाभूत संकल्पना म्हणजे ऋत. या संकल्पनेचा उल्लेख ऋग्वेदात आढळतो. मूळ 'ऋ' या धातूपासून म्हणजे क्रियापदापासून तयार झालेला हा शब्द गती किंवा हालचाल आणि व्यवस्था यांचा निर्देशक आहे. विश्वात गतिशीलता आणि त्या गतीमध्ये आढळणारी एक प्रकारची व्यवस्था किंवा क्रमबद्धता आहे असे ऋतसंकल्पना सुचवते. उन्हाळा-पावसाळा-हिवाळा असे भारतात आढळणारे ऋतुचक्र, दिवस-रात्रीचे चक्र ही ऋताचीच उदाहरणे आहेत. मात्र ऋत-संकल्पना फक्त निसर्गातील क्रमबद्धतेशी संबंधित नाही. त्याबरोबर एक नैतिक व्यवस्थाही अस्तित्वात आहे असे ऋतसंकल्पना सुचवते. या कल्पनेनुसार माणसाचे वर्तन

देण्याचा यामागचा हेतू मात्र स्पष्ट आहे. या ऋतसंकल्पनेचीच परिणती आपल्याला नंतर कर्मसिद्धांतात झालेली दिसते.

चला लिहूया!

तुम्ही कुणाकुणाचे ऋण मानता आणि त्याची परतफेड कशी कराल यावर टिपण लिहा.

कर्मसिद्धांत

कर्म या शब्दाचा शब्दशः अर्थ कृती असा आहे हे तुम्हांला माहितीच आहे. नीतिचा संबंध इच्छापूर्वक केलेल्या कृतींशी असतो हेही आपण गतवर्षी शिकलोच आहोत. कर्मसिद्धांतानुसार, अशा इच्छापूर्वक केलेल्या

ऋणसंकल्पना : 'ऋण' ही भारतीय नीतिविचारातील एक मौलिक संकल्पना आहे. 'ऋण' याचा शब्दशः अर्थ कर्ज किंवा देणे असा होतो. आपले जीवन आणि आपल्याला जीवनात लाभलेल्या अनेक गोष्टी या कुणाकडूनतरी लाभलेल्या असतात; त्यामुळे आपल्यावर त्यांचे ऋण असते असे भारतीय परंपरा मानते. या ऋणाची योग्य त्या प्रकारे परतफेड करून आपण ऋणमुक्त व्हावे असे सांगितले जाते. ज्यांच्यामुळे आपल्याला काही लाभते, त्यांच्याबद्दलची कृतज्ञता, दायित्वाची भावना ऋणमुक्तीच्या कल्पनेच्या मुळाशी आहे.

देवऋण, ऋषीऋण, पितृऋण हे ऋणांचे तीन मुख्य प्रकार भारतीय परंपरेत सांगितले आहेत. निसर्गातील शक्ती या देवदेवतारूप आहेत. त्यांच्यामुळे आपल्याला जीवन आणि जीवनासाठी आवश्यक असलेले सर्वकाही मिळते असे परंपरा मानते. आपले मातापिता आणि पूर्वज यांच्यामुळे आपल्याला जन्म मिळतो. ऋषी आपल्याला ज्ञान देतात. त्यामुळे आपण या सर्वांचे ऋणी असले पाहिजे. यज्ञ-याग

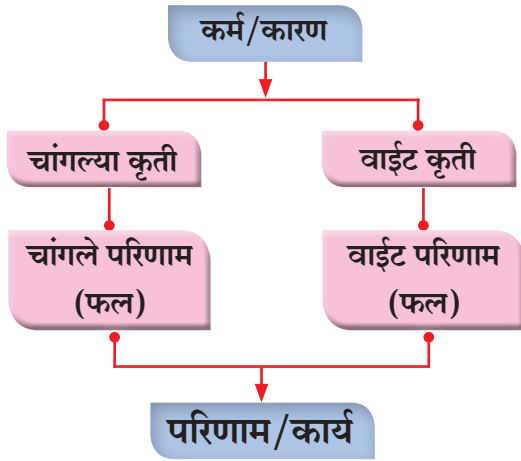
आणि इतर कर्मकांडे यथासांग करणे हा देवऋणातून मुक्त होण्याचा मार्ग आहे. अपत्ये जन्माला घालणे हा पितृऋणातून मुक्त होण्याचा मार्ग आहे. ऋषीऋण फेडण्यासाठी योग्य प्रकारे विद्वद्भ्यास करावा असे सांगितले आहे. याखेरीज मनुष्यऋणाचा उल्लेखही परंपरेत आढळतो. आपण जे काही असतो, जे काही प्राप्त करतो, त्यामध्ये समाजाचे योगदान फार मोठे असते. हे ऋण फेडण्यासाठी दान आणि सहकार्य यांचा अवलंब करावा असे सुचवले आहे.

ऋणसंकल्पना यासाठी महत्त्वाची आहे, की कृतज्ञतेची भावना माणसांचे परस्परसंबंध अधिकाधिक स्नेहशील, अर्थपूर्ण बनवते. असे संबंध व्यक्ती आणि समाज या दोन्हीसाठी हितकर असतात. परंपरेने सांगितलेल्या ऋणांच्याही पलीकडे जाऊन आपल्या कृतज्ञतेचा परीघ विस्तारणे शक्य आहे. आज आपण निसर्गऋण मानून निसर्गाप्रती कृतज्ञ राहिलो, तर मानव-निसर्ग संबंधांतील समस्या कमी होण्याला मदत होईल, असे नाही वाटत का तुम्हांला?

आणि त्याचे परिणाम यांमध्येही एक व्यवस्था अनुस्यूत असते. त्यामुळेच चांगल्या कृतींचे परिणाम चांगले, तर वाईट कर्मचे परिणाम वाईट होतात. हे लक्षात घेऊन माणसाने आचरण करायला हवे. चांगले-वाईट कशाला म्हणावे, यासंबंधीची सुस्पष्ट चर्चा यासंदर्भात केलेली नसली, तरी माणसाला चांगले आचरण करण्याची प्रेरणा

कृती म्हणजेच ऐच्छिक कर्मे अटळपणे काही परिणामांना जन्म देतात. या परिणामांना 'कर्मफल' असे म्हटले जाते. आपल्या कर्मांची फळे म्हणजे परिणाम प्रत्येक व्यक्तीला कधी ना कधी भोगावीच लागतात, असे कर्मसिद्धांत सांगतो. एका अर्थी कर्म आणि त्याचे फल यांमधील संबंध हा निसर्गात आढळणाऱ्या कार्यकारणसंबंधाचा

मानवी आचरणाच्या क्षेत्रात केलेला विस्तार आहे. कर्म हे कारण तर फल हे कार्य आहे. कारण आणि कार्य यांचा संबंध अटळ आहे. कारणातून अटळपणे कार्य निर्माण होते, तसेच कर्मापासून फळ निर्माण होणार असे कर्मफलाचा नियम सांगतो, एवढेच नव्हे, तर त्यापुढे जाऊन कर्माची फळे कर्त्याला त्याची इच्छा असो वा नसो, मिळतातच असेही सांगतो. 'जैसी करनी, वैसी भरनी', 'Reap as you sow', 'पेरावे तसे उगवते' अशासारख्या निरनिराळ्या भाषांमधील म्हणी हे कर्म सिद्धांताचेच व्यावहारिक रूप आहे. सर्वसामान्य माणूसही 'भोगा आपल्या कर्माची फळे' असे म्हणताना त्याला कर्मसिद्धांताची असलेली जाणीवच व्यक्त करत असतो. अशी जाणीव भारतीय परंपरेत वाढलेल्या सर्वांमध्ये मुरलेली असली, तरी या परंपरेने सांगितलेले कर्माचे प्रकार आणि त्यांचे महत्त्व, कुठल्या प्रकारचे कर्म चांगल्या जीवनासाठी आवश्यक आहे यासंबंधीचे विचार हे मात्र सगळ्यांना माहिती नसतात. आपण आता त्यांची माहिती करून घेऊया.

कर्मांचे वर्गीकरण

कर्मांचे सगळ्यांत मूलभूत प्रकार म्हणजे ऐच्छिक कर्म आणि अनेच्छिक कर्म. यांचे अर्थ तुम्ही गेल्या वर्षी शिकलाच आहात.

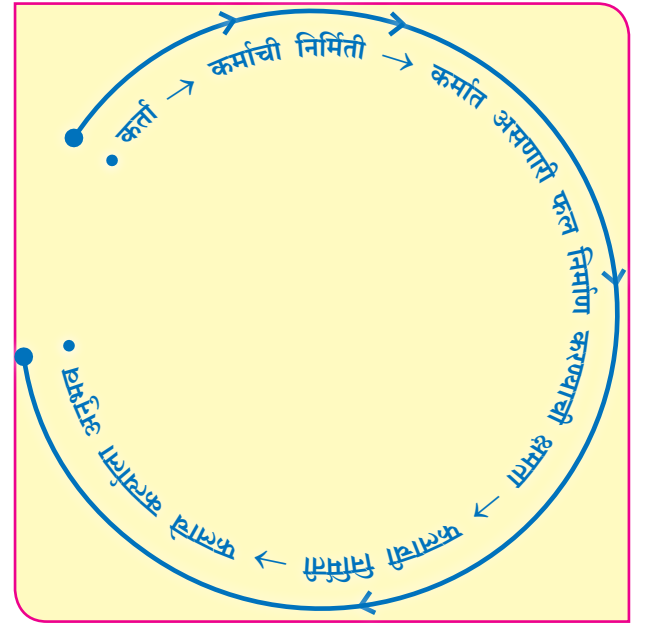
चला करूया!

वेगवेगळ्या कर्मांची उदाहरणे घेऊन त्यांचे वरील प्रकारांत वर्गीकरण करा.

भारतीय विचारपरंपरेनुसार ऐच्छिक कर्मांमागे असणाऱ्या दोन मुख्य प्रेरणा म्हणजे राग आणि द्वेष.

इथे 'राग' या शब्दाचा अर्थ क्रोध, संताप असा मात्र नाही हे नीट लक्षात ठेवा. राग याचा अर्थ इथे आकर्षण, ओढ, हवेसे असणे असा आहे. द्वेष म्हणजे नकोसे असणे. आपली सगळी कृत्ये काहीतरी 'हवे' आणि काहीतरी 'नको' याच मूलभूत प्रेरणांमधून केली जातात.

कर्त्याचे कर्म आणि त्याला त्याचे मिळणारे फळ यांचा संबंध आणखी विस्ताराने सांगता येतो. कर्मसिद्धांताचे पुरस्कर्ते असे मानतात, की हा संबंध दुहेरी स्वरूपाचा आहे. आताच्या कर्माकडून नंतरच्या फलाकडे आणि आताच्या फलाकडून पूर्वीच्या कर्माकडे. पहिल्या संबंधानुसार कोणतेही बरेवाईट कर्म आपण करतो, त्याचा सुखदुःखात्मक परिणाम कर्त्याला भोगावा लागणारच. दुसऱ्या संबंधानुसार आज आपण जे सुखदुःखात्मक अनुभव घेत आहोत, ते पूर्वी कधीतरी केलेल्या बऱ्यावाईट कर्मांचे फलच असले पाहिजे.

भारतीय परंपरेत कर्मसिद्धांताचा सांधा पुनर्जन्माच्या संकल्पनेशी नेहमीच जुळलेला दिसतो. यामागचे कारण आपण समजून घेऊया. कर्मसिद्धांतानुसार चांगल्या कर्माची फळे चांगली तर वाईट कर्माची फळे वाईट असतात. एखाद्या व्यक्तीच्या वाट्याला खूप सुख-समाधान आले, तर त्याची पुण्यकर्म फळाला आली असे समजले जाते. तसेच ज्या व्यक्तीला दुःखांना, वेदनांना सामोरे जावे लागते, त्यांनी काहीतरी पापे म्हणजे वाईट कर्म केल्यामुळेच असे झाले अशी समजूत असते. प्रत्यक्षात असे अनेक वेळा अनुभवाला येते की वाईट,

चुकीची किंवा अनैतिक कृत्ये करणारे सुख उपभोगत असतात, तर चांगली, योग्य, नैतिक कृत्ये करणाऱ्या व्यक्ती दुःख भोगत असतात. कर्मसिद्धांतानुसार तर असे होणे शक्यच नसते. पुनर्जन्माची कल्पना या गोष्टीचे स्पष्टीकरण करते. माणसे भोगत असलेल्या सुखदुःखांचे कारण त्यांच्या आयुष्यात सापडले नाही, तर ते पूर्वजन्मांमधील कर्मांचे फल आहे असे या कल्पनेनुसार मानले जाते. त्याचबरोबर आता चांगली कर्मे केल्याने या जन्मी नाही तरी पुढच्या जन्मी चांगली फळे नक्की मिळणार याची एक प्रकारे खात्री देऊन व्यक्तींना चांगली कर्मे करण्यासाठी उद्युक्त करते.

तसे पाहिले तर, चांगल्या वर्तनाचे परिणाम चांगले तर वाईट वर्तनाचे परिणाम वाईट होतात ही समजूत सर्वत्र आढळते. पण भारताबाहेरील परंपरांमध्ये सहसा पुनर्जन्माची कल्पना आढळत नाही. मग आपण आता पाहिलेल्या विसंगतीचे स्पष्टीकरण या परंपरा कशा देतात? याचे उत्तर असे, की ख्रिश्चन आणि इस्लाम धर्मानुसार देहाचा मृत्यू झाला तरी आत्मा नष्ट होत नाही. आपल्या सर्व बऱ्या-वाईट कर्मांचा हिशोब परमेश्वराजवळ असतो. ‘अंतिम निवाड्याच्या दिवशी’, (final day of Judgement) या हिशोबानुसार चांगल्या आत्म्यांना स्वर्गात तर पापी आत्म्यांना नरकात पाठवले जाते. म्हणजेच पुनर्जन्म नसला तरी कर्मांचे फळ भोगावेच लागते असे या परंपराही मानतात. पण त्यांच्या संस्कृतीला अनुसरून त्याबद्दल वेगळ्या कल्पना मांडतात.

चला शोधूया!

‘कर्म आणि त्यांची फळे भोगावी लागणे’ या स्वरूपाची अन्य काही उदाहरणे आहेत का ते शोधा.

भारताच्या संदर्भात बोलायचे तर ‘भारतीय परंपरा’ असा एकच शब्द आपण सरसकटपणे वापरत असलो, तरी ही परंपरा विविधतेने नटलेली आणि समृद्ध आहे, हे आपण प्रतिज्ञेत अभिमानाने सांगतोच. या परंपरेत आत्मा, ईश्वर पुनर्जन्म नाकारणारे चार्वाक दर्शन आहे. तसेच आत्मा, ईश्वर, पुनर्जन्म मानणारी सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक आणि काही वेदान्त दर्शनेही आहेत. यामध्ये आत्मा नाकारूनही पुनर्जन्म मानणारे, ईश्वर नाकारणारे बौद्ध दर्शन आहे, त्याप्रमाणे ईश्वर नाकारून आत्मा आणि पुनर्जन्म मानणारे जैन दर्शनही आहे. चार्वाकांच्या जडवादी

तत्त्वज्ञानाचा अपवाद वगळता इतर सर्व दर्शनांनी पुनर्जन्म आणि कर्मसिद्धांत यांना मान्यता दिली आहे. या सर्व दर्शनांचे याबाबतही एकमत आहे, की पुन्हापुन्हा वेगवेगळ्या देहात जन्म होणे हे सजीवासाठी बंधनकारक आहे आणि सजीवाचे सर्वोच्च ध्येय या बंधनापासून, म्हणजेच पुनर्जन्माच्या चक्रातून सुटका मिळवण्याचे आहे. ही सुटका, मुक्ती म्हणजे मोक्ष किंवा निर्वाण! ही सर्व दर्शने मोक्षाला परमपुरुषार्थ मानतात. पुरुषार्थविचार भारतीय नीतिमीमांसेत महत्त्वाचा आहे, तो आता समजावून घेऊया.

पुरुषार्थविचार

‘पुरुषार्थ’ या शब्दाची फोड “पुरुषैः अर्थ्यते इति पुरुषार्थः”. अशी करतात. अर्थ हा शब्दच अनेकांथी आहे. इथे या शब्दाचा अर्थ ध्येय किंवा उद्दिष्ट असा आहे. पुरुषार्थ म्हणजे व्यक्तीने (फक्त पुल्लिंगी नव्हे) मिळवायची साध्ये किंवा गाठायची ध्येये अथवा उद्दिष्टे. चांगले जीवन जगण्यासाठी व्यक्तीची ही उद्दिष्टे असायला हवीत, असे पुरुषार्थ सिद्धांत सुचवतो. सुरुवातीच्या काळात धर्म, अर्थ आणि काम अशी तीन उद्दिष्टे सुचवण्यात आली होती. याला ‘त्रिवर्ग सिद्धांत’ म्हणून ओळखले जाते. नंतरच्या काळात या तिन्हीबरोबर मोक्षाचाही समावेश ज्याला ‘चतुर्वर्ग सिद्धांत’ म्हणून ओळखले जाते, त्यात केला गेला. या चारी पुरुषार्थांची ओळख करून घेऊया.

काम

शब्दार्थानुसार काम शब्द माणसाच्या कामना किंवा इच्छा यांच्याकडे निर्देश करतो. पुरुषार्थाच्या चौकटीत काम शब्द शारीरिक सुखांशी संबंधित आहे. त्यामध्ये लैंगिक सुखाबरोबरच इंद्रियांच्या इतर सुखांचा, तसेच कला व सौंदर्य यांच्या आस्वादाचाही समावेश आहे. या सुखांची इच्छा असणे हे निसर्गाला धरूनच असल्याने कामाला पुरुषार्थ मानले आहे.

अर्थ

अर्थ या शब्दाने धन, संपत्ती, मालमत्ता यांचा निर्देश केला जात असला, तरी दैहिक सुखाच्या इच्छेच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असलेली भौतिक साधने असा त्याचा व्यापक अर्थ इथे अभिप्रेत आहे. म्हणजेच अर्थाला साधनमूल्य आहे. या साधनाखेरीज काम या साध्याची पूर्ती होत नाही, यासाठी अर्थाचा समावेश पुरुषार्थामध्ये करण्यात आला आहे.

धर्म

धर्म हा शब्द अतिशय अर्थसमृद्ध आहे. त्याच्या अनेक अर्थछटा आधी समजून घेऊन मग पुरुषार्थ म्हणून त्याचे स्वरूप काय आहे याचा विचार करू. सर्वप्रथम हे लक्षात घ्यायला हवे, की हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन, ज्यू, शीख, पारशी यांना आपण ज्या अर्थाने 'धर्म' म्हणतो तेवढा परंपरेनुसार धर्म या शब्दाचा अर्थ संकुचित नाही. आज आपण religion या इंग्रजी शब्दाला पर्याय म्हणून 'धर्म' शब्द अनेकदा वापरतो. इथे धर्म म्हणताना आपल्याला समान आचार, विचार, मूल्ये, उपासनापद्धती इत्यादी मानणाऱ्या लोकांचा संप्रदाय अभिप्रेत असतो. वास्तवात धर्म या संकल्पनेमध्ये संप्रदाय, रूढी, रीतीरिवाज, कायदा, नियम, नीती, कर्तव्य अशा अनेक अर्थछटा समाविष्ट आहेत. याही पलीकडे जाऊन आपण 'जाळणे हा अग्नीचा धर्म आहे' किंवा 'वाहणे हा पाण्याचा धर्म आहे' अशी विधाने करतो, तेव्हा आपण वस्तूंच्या नैसर्गिक सारभूत गुणधर्मांबद्दल बोलत असतो.

चला लिहूया!

'धर्म'च्या विविध अर्थछटांचे संकल्पनाचित्र तयार करा.

धर्म शब्द 'धृ' या मूळ धातूपासून तयार झाला आहे. 'धृ' याचा अर्थ धरणे, धारण करणे, एकत्र धरून ठेवणे असा आहे. या मूळ अर्थानुसार सगळ्या विश्वाला एकत्र धरून ठेवणारे, धारण करणारे तत्त्व म्हणजे धर्म. धर्माचा हा अर्थ ऋत या शब्दाला जवळचा आहे. ऋत शब्दाप्रमाणेच धर्म शब्दाच्या अर्थालाही महत्त्वपूर्ण नैतिक पैलू आहे. समाजधारणेसाठी धर्माची आवश्यकता असते. वर उल्लेखिलेल्या कायदा, नियम, रूढी इत्यादींचे कार्य समाजाला एकत्र ठेवण्याचे असते, म्हणूनच व्यापक अर्थाने त्यांचा समावेश धर्मात होतो. समाजधारणेसाठी प्रत्येक व्यक्तीने आपापली कर्तव्य प्रामाणिकपणाने पार पाडणे गरजेचे असते. ही कर्तव्य कोणती? व्यक्तीने काय करावे आणि काय करू नये? याचे मार्गदर्शन धर्मशास्त्रांमधून मिळते. धर्मशास्त्रे माणसाने वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनात कुठले नीतिनियम पाळायला हवेत याचे ज्ञान देतात. धर्मशास्त्रांचे ग्रंथ म्हणजे जणू

जुन्या काळातील कायद्याची पुस्तकेच आहेत. भारतीय परंपरेत नीती, कायदे, रूढी, रीतीरिवाज, कर्मकांडे या सगळ्यांचा विचार एकत्रितपणेच झाला आहे.

धर्म जी कर्तव्ये करण्याचे आदेश देतो त्यांची विभागणी साधारणधर्म आणि विशेषधर्म या प्रकारांमध्ये केली जाते. कुठल्याही वयाच्या, जातीच्या, लिंगाच्या, वर्गाच्या माणसांनी जी कर्तव्ये करणे अपेक्षित असते, त्यांना साधारणधर्म म्हटले जाते. सत्य (खरे बोलणे), अहिंसा (कुणालाही इजा न पोहचवणे), अस्तेय (चोरी न करणे), धैर्य, अक्रोध, इन्द्रियनिग्रह (इंद्रियांवर ताबा असणे) इत्यादींचा साधारणधर्मांमध्ये समावेश होतो. या धर्माचे स्वरूप सामाजिक असते. विशिष्ट व्यक्तीने आपल्या वर्णाश्रमानुसार म्हणजे आपले सामाजिक स्थान आणि वयानुसार असलेली आयुष्याची अवस्था यांना अनुसरून करण्याच्या कर्तव्यांना विशेषधर्म म्हटले जाते. शाळेंमध्ये तुम्ही वर्णव्यवस्था आणि आश्रमव्यवस्था यांचा अभ्यास केलेलाच आहे.

चला लिहूया!

चार वर्ण आणि चार आश्रम आणि त्यांच्याशी निगडित कर्तव्ये यांचे तक्ते तयार करा.

भारतीय परंपरेने वर्णाश्रमधर्माला खूप महत्त्व दिलेले दिसते. महाभारतातील कौरव-पांडवांच्या युद्धाची कथा तुम्हांला माहिती असेलच. या युद्धाच्या सुरुवातीलाच रणांगणावर समोर आपलेच आप्त, गुरू, मित्र बघून अर्जुनाला असा नैतिक पेच पडला, की माझा आणि माझ्या भावांचा राज्यावरचा हक्क मिळवण्यासाठी या सगळ्या माझ्याच लोकांना मी मारणे योग्य आहे का? या वेळी श्रीकृष्णाने भगवद्गीतेत अर्जुनाला त्याचा स्वधर्म म्हणजेच त्याचा वर्णधर्म पाळायला सांगितले. अर्जुन क्षत्रिय असल्यामुळे लढणे हे त्याचे कर्तव्य आहे असे कृष्णाचे सांगणे होते.

चला चर्चा करूया!

'आजचा काळ आणि वर्णाश्रमधर्म' या विषयावर चर्चा करा.

धर्मपुरुषार्थांमध्ये प्रामुख्याने साधारणधर्म आणि

विशेषधर्माचा समावेश होतो. अर्थ आणि काम या साध्यांची पूर्ती करताना ती धर्मांनी घालून दिलेल्या चौकटीमध्ये करायची असते. धर्मांनी सांगितलेली तत्त्वे, मूल्ये, कर्तव्य यांचे उल्लंघन करून पैसे मिळवण्याचा किंवा सुखोपभोग घेण्याचा प्रयत्न परंपरेला मान्य नाही. धर्माची म्हणजे नीतिची तत्त्वे माणसाचे निर्सगाशी, समाजाशी कसे नाते असावे या संबंधी मार्गदर्शन करतात. धर्मपालनाने माणूस-समाज-निसर्ग या नात्यात सुसंवाद, समतोल राहतो, अर्थ आणि कामाची प्राप्ती करताना धर्माचे नियंत्रण झुगारून दिले तर व्यक्ती आणि समाजाच्या हिताला बाधा पोहोचते. धर्मांनी केलेले आचरण भौतिक सुखसमृद्धीला कारणीभूत ठरते, तसेच आध्यात्मिक कल्याणासाठीही आवश्यक असते.

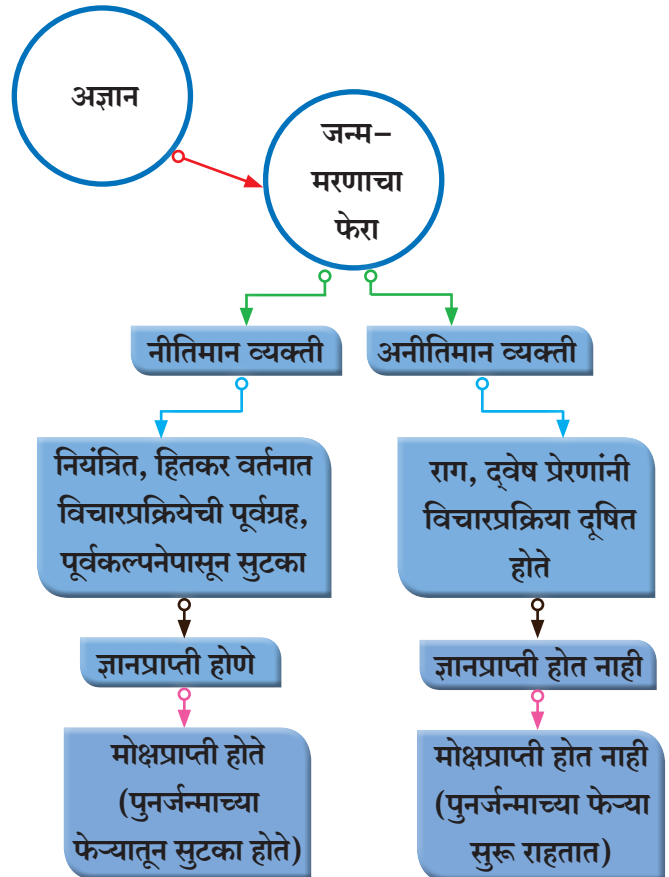
मोक्ष

कर्मसिद्धान्ताचा अभ्यास करताना आपण हे पाहिले की चार्वाक सोडून इतर सर्व दर्शने पुनर्जन्माची कल्पना मान्य करतात. पुन्हापुन्हा जन्माला येणे हे पुन्हा पुन्हा दुःख देते म्हणून जन्म हे बंधन आहे आणि पुनर्जन्मातून सुटका हे माणसाचे सर्वोच्च ध्येय आहे अशी परंपरेची धारणा आहे. धर्म, अर्थ, काम ही या जन्मात साधण्याची उद्दिष्टे आहेत पण परमपुरुषार्थ मोक्ष हा जन्ममरणाच्या फेऱ्यातूनच मुक्त करणारा आहे. या दृष्टीने पहिले तीन पुरुषार्थ भौतिक ध्येयांच्या स्वरूपाचे आहेत आणि मोक्ष आध्यात्मिक कल्याण साधणारा आहे. माणसाचे 'स्व'त्व भौतिक नसून आध्यात्मिक आहे या सत्तामीमांसेतील कल्पनेशी मोक्ष-पुरुषार्थासंबंधीची ही भूमिका सुसंगतच आहे.

आपण दुसऱ्या पाठात पाहिल्याप्रमाणे आपल्या स्वरूपाबद्दलचे अज्ञान हे जन्ममरणाच्या फेऱ्यात पडण्याचे मुख्य कारण असते. त्यामुळे मुक्ती मिळवण्यासाठी ज्ञान आवश्यक आहे हे स्वाभाविकच आहे. पण ज्ञानाइतकेच महत्त्व नैतिक आचरणाला आहे. आध्यात्मिकता आणि नैतिकता यांची परंपरेने घातलेली सांगड लक्षणीय आहे. भौतिक सुखांचा हव्यास, ती सुखे मिळवण्यासाठी अनैतिक मार्गांचा वापर, फसवणूक, ढोंगीपणा, प्रसिद्धीची लालसा ही खऱ्या आध्यात्मिकतेची लक्षणे नाहीत. अनीतिमान व्यक्तीला ज्ञानप्राप्ती होत नाही कारण रागद्वेषाच्या प्रेरणांनी तिच्या विचारप्रक्रियेचा

कब्जा घेतलेला असतो. अशा दूषित विचारप्रक्रियेतून ना विश्वाचे स्वरूप समजते ना स्वतःचे. ज्ञानप्राप्ती न झाल्यामुळे साहजिकच मोक्षप्राप्तीही होत नाही. व्यक्तीचे ज्ञान आणि नीतिमत्ता यांच्यामध्ये एक परस्परावलंबित्व असते. नीतीने, धर्मांनी वागणे म्हणजे आपल्या वासना, प्रेरणा, भावभावना यांचे नियमन करून स्वतःला आणि इतरांना हितकर असे वागणे. अशा वागण्याने बुद्धीची पूर्वग्रह, पूर्वकल्पना यांपासून सुटका होते आणि ज्ञानप्राप्तीची तिची क्षमता वाढते. त्याचप्रमाणे ज्ञानाची खोली जशी वाढत जाईल, तसातसा नीतिमत्तेचा पाया भक्कम होत जातो.

मोक्षपुरुषार्थाविषयी सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न मोक्ष मिळवायचा कसा यासंबंधी आहे. जोपर्यंत माणूस जिवंत आहे, तोपर्यंत त्याला काही ना काही कर्म करत राहणे भाग आहे. कर्मे केली म्हणजे त्यांचे फळ भोगणेही कर्मसिद्धांतानुसार अनिवार्य आहे. असे असेल तर पुनर्जन्माच्या फेऱ्यांमधून मुक्तता होणारच कशी असा प्रश्न उद्भवतो. यासाठी कर्म कसे करावे, कुठले करावे यासंबंधीचे विवेचन महत्त्वाचे ठरते. भारतीय परंपरेतील नैतिक चिंतन या संदर्भचौकटीत प्रामुख्याने केले गेले आहे.

कर्माच्या एका वर्गीकरणानुसार कर्मांचे संचित, प्रारब्ध आणि संचयीमान किंवा क्रियमाण असे तीन प्रकार होतात. जी जी कर्मे आपण भूतकाळात केलेली आहेत (याच जन्मी नव्हे, पूर्वीच्या जन्मांमध्येही) आणि ज्यांची फळे अद्याप भोगलेली नाहीत, त्यांना संचित कर्मे म्हणतात. ज्या कर्मांची फळे आता आपल्याला मिळणारच आहेत त्या कर्मांना प्रारब्ध म्हटले जाते. जी कर्मे आपण आत्ता वर्तमानात करतो, ती क्रियमाण किंवा संचयीमान कर्मे. ही कर्मे केल्यानंतर त्यांचे फल निश्चित होते. ही कर्मे विचारपूर्वक केली, धर्मानुसार केली तर त्यांची चांगली फळे मिळतात. प्रारब्धकर्माच्या फलापासून मात्र सुटका नाही. प्रारब्धकर्माच्या फल निर्माण करण्याच्या क्षमता पक्व झालेल्या असतात, त्यामुळे ही फळे भोगावीच लागतात. संचितकर्मांमधील क्षमता अजून पक्व झालेल्या नसल्यामुळे त्यांच्यापासून आपण सुटका करून घेऊ शकतो. अशी सुटका करून घेण्याचे निरनिराळे मार्ग वैदिक परंपरेत सुचवलेले आहेत. एका मतानुसार ज्ञानाची प्राप्ती होण्याने संचितकर्मांची फळे भोगावी लागत नाहीत. मीमांसा दर्शनाच्या भूमिकेनुसार शास्त्रात सांगितलेली नित्य (नियमितपणे, रोज करण्याची) आणि नैमित्तिक (काही विशिष्ट प्रसंगी करण्याची) कर्मे सांगितलेल्या पद्धतीने करणे हा योग्य मार्ग आहे.

चला लिहूया!

नित्य आणि नैमित्तिक कर्मांची यादी तयार करा.

भगवद्गीतेने निष्काम कर्म करण्याच्या मार्गाचे प्रतिपादन केले आहे. आपण जे काही करतो, ते सकाम म्हणजे कुठल्या ना कुठल्या इच्छेमुळे केलेले असते. त्यातून आपल्याला काहीतरी परिणाम अपेक्षित असतो, म्हणजेच असे कर्म फलाच्या इच्छेने केलेले असते. निष्काम कर्म म्हणजे फलाची अपेक्षा न ठेवता केलेले कर्म. भगवद्गीतेतील विवेचनानुसार असे कर्म आपल्याला बांधून टाकणाऱ्या फलांना जन्म देत नाही. आपली सर्व कर्मे आपण निष्कामतेने केली, तर आपली जन्म-मरणाच्या फेऱ्यातून मुक्ती होते.

तुम्हांला असा प्रश्न नक्कीच पडला असेल की आपल्याला कुठलेच फल किंवा परिणाम मिळवायचे नसतील तर कर्म कशाला करायचे? फलाची अपेक्षा न करता कर्म करणे शक्य आहे का? याला गीतेचे उत्तर

असे आहे की जे कर्म आपण केवळ ते आपले कर्तव्य आहे म्हणून करतो, त्यामधून कुठल्याही फलाची अपेक्षा करत नाही, असे कर्म करणे शक्य आहे. हेच निष्काम कर्म आहे. आपण पाठाच्या सुरुवातीला पाहिलेल्या उदाहरणाकडे वळायचे तर बसमध्ये वृद्ध व्यक्तीला बसायला जागा देणे हे आपले कर्तव्य आहे, एवढ्याच भावनेने जर तुम्ही आपली जागा त्या व्यक्तीला दिली, तर ते निष्काम कर्म असेल. पण ते आजोबा आपल्याला जागा दिल्याबद्दल काहीतरी बक्षिस देतील, अशी अपेक्षा ठेवून तुम्ही जागा दिली तर ते सकाम कर्म असेल. त्याचे फळ तुम्हांला भोगावेच लागेल. इथे हेही लक्षात ठेवायला हवे, की सकाम कर्मांची फळे चांगली असोत की वाईट, दोन्ही बंधनकारकच असतात, भोगावीच लागतात. म्हणूनच निष्काम कर्म करणे हाच मोक्ष मिळवण्याचा योग्य मार्ग आहे.

कर्मसिद्धांत कर्म आणि फळ यांचा संबंध सांगत असला, तरी कुठल्या कर्माला चांगले म्हणावे आणि कुठल्या कर्माला वाईट म्हणावे यासंबंधीचे मार्गदर्शन करत नाही. आतापर्यंतच्या विवेचनावरून तुमच्या हे लक्षात आले असेल की हे मार्गदर्शन करण्याचे काम धर्माचे म्हणजे नीतिचे आहे. धर्म आपल्याला आपली कर्तव्ये कोणती, ते सांगतो. या कृती ती कर्तव्ये आहेत एवढ्या एकाच कारणासाठी करणे म्हणजे निष्काम कर्म. त्याचबरोबर हेही ध्यानात घ्यायला हवे, की जी कर्मे नैतिक असतात, व्यक्ती आणि समाजासाठी श्रेयस्कर समजली जातात त्यांनाच कर्तव्यांचा दर्जा दिला जातो.

अवैदिक परंपरा

बौद्ध आणि जैन ही नास्तिक, अवैदिक दर्शनेही जन्ममरणाच्या चक्राला बंधन मानतात आणि त्यातून मुक्तता हेच त्यांच्या मतानुसारही माणसाचे सर्वात श्रेष्ठ साध्य असायला हवे. वैदिक परंपरेप्रमाणे ही दर्शनेदेखील ज्ञान आणि नैतिक आचरण यांना हे ध्येय प्राप्त करून घेण्यासाठी आवश्यक मानतात. मात्र त्यांचे जगाच्या आणि स्वतःच्या स्वरूपाबद्दलचे मत वैदिक परंपरेपेक्षा वेगळे आहे, हे आपण अभ्यासलेच आहे.

जैन नीतिविचार

जैनांच्या सत्तामीमांसेनुसार जिवामध्ये किंवा आत्म्यामध्ये अनंत चतुष्टय म्हणजे अनंत ज्ञान, अनंत अंतर्दृष्टी, अनंत सामर्थ्य आणि अनंत सुख मिळवण्याची

क्षमता असते. पण शरीराच्या मर्यादांमुळे त्या क्षमता प्रत्यक्षात येऊ शकत नाहीत. जिवाच्या वासना, इच्छा यांमुळे त्यांकडे पुद्गल म्हणजे जडाचे कण आकृष्ट होतात आणि जीव शरीरात बद्ध होतो. त्यामुळे शरीरापासून मुक्ती मिळवण्यासाठी ज्या कणांचा आधीच संचय झाला आहे, त्यांपासून सुटका मिळवणे जेवढे गरजेचे असते, तेवढेच नवे पुद्गल स्वतःकडे आकर्षित होऊ न देणेही आवश्यक असते. या दोन्हींना क्रमशः निर्जरा आणि संवर असे म्हणतात. आत्म्याला शरीराचे बंधन असते हे खरेच, पण मुळात हे बंधन निर्माण होते ते इच्छा, वासना, प्रेरणांमुळेच. हे एक प्रकारचे आंतरिक बंधन असते, तर शरीराचे बंधन हे बाह्य असते. या बंधनातून मुक्त होण्यासाठी, जे मुक्त जीव आहेत, त्यांच्या शिकवणुकीवर श्रद्धा ठेवून जगाचे आणि स्वतःचे ज्ञान मिळवावे लागते. पण हे ज्ञान जोपर्यंत व्यक्तीच्या आचरणात उतरत नाही, तोपर्यंत ते मुक्तिदायी होत नाही. नीतिमान आचरणाने व्यक्ती जेव्हा आपले विचार, इच्छा, भावभावना, बोलणे, वागणे यांवर नियंत्रण ठेवते, तेव्हा निजरीची प्रक्रिया सुरू होते आणि आस्रव म्हणजे नवे पुद्गल स्वतःकडे आकर्षून घेणे थांबते. योग्य श्रद्धा, योग्य ज्ञान आणि योग्य आचरण यांना जैन परंपरेत त्रिरत्न म्हणून ओळखले जाते.

नीतीचा संबंध अर्थातच योग्य आचरणाशी आहे. यामध्ये पंचव्रतांना मध्यवर्ती स्थान आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह ही ती पाच व्रते आहेत. अपरिग्रह याचा अर्थ गरजेपेक्षा जास्त वस्तूंचा साठा न करणे, जरूरीपुरत्याच गोष्टी जवळ बाळगणे. जैन नीतिशास्त्रात अहिंसेचे स्थान अतिशय महत्त्वाचे आहे. काया, वाचा अगर मनाने कुठल्याही जिवाला कुठल्याही प्रकारची इजा पोहोचवणे जैनांना अमान्य आहे. प्रत्येक जिवाला मुक्ती मिळवण्याचा अधिकार आहे, त्याच्या मुक्तीच्या मार्गात काहीही अडथळा आणणे हे नीतिला धरून नाही, असे जैन मानतात.

संन्यास न घेतलेल्या, गृहस्थाश्रमी, संसारी व्यक्तींसाठीही ही व्रते घेण्याची आवश्यकता आहे, त्याचप्रमाणे संन्यास घेतलेल्या साधू आणि साध्वींसाठीही. गृहस्थाश्रमींची व्रते कमी कठोर असतात, म्हणून त्यांना अणुव्रते म्हटले जाते. साधू-साध्वींसाठी या व्रतांचे नियम अतिशय कडक असतात, म्हणून त्यांना महाव्रते म्हणतात.

या व्रतांच्या आणि इतर नीतिनियमांच्या पालनाने आचरण, ज्ञान आणि श्रद्धा निर्दोष व परिपूर्ण होतात आणि अनंत चतुष्टयाची प्राप्ती होते. जीव पुनर्जन्माच्या फेऱ्यांमधून मुक्त होतो.

चला शोधूया!

अणुव्रते व महाव्रतांची उदाहरणे मिळवा.

चार्वाकांचा नीतिविचार

चार्वाकांचा नीतिविचार वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इतर दर्शनांप्रमाणे चार्वाकांचा नीतिविचारही त्यांच्या सत्तामीमांसेशी, 'स्व'विषयक आकलनाशी सुसंगत आहे. आत्मा, पुनर्जन्म, स्वर्ग, नरक इत्यादी सर्व कल्पना नाकारणाऱ्या चार्वाकांसाठी, मोक्ष हे जीवनाचे ध्येय अर्थातच असू शकत नाही. "मी म्हणजे माझा देह" अशी त्यांची भूमिका असल्यामुळे या देहाद्वारे मिळणारे सुख हेच त्यांच्या मते माणसाचे ध्येय असते. माणसाचे अस्तित्व देहाच्या मृत्यूबरोबरच नष्ट होते. त्यामुळे काल्पनिक अशा पुढच्या जन्मात मिळणाऱ्या सुखाच्या आशेने किंवा मोक्षप्राप्तीचा मार्ग म्हणून या जन्मात भौतिक सुखे नाकारणे चार्वाकांना शहाणपणाचे वाटत नाही. त्याचप्रमाणे ते असेही मानतात की सुख आणि दुःख हे दोन्ही माणसाच्या जीवनात अटळपणे येतच असतात. त्यामुळे बौद्ध ज्या संपूर्ण दुःखनिवृत्तीबद्दल बोलतात, तशी दुःखनिवृत्ती मृत्यूनंतरच शक्य होईल. सुखासाठी धडपडताना दुःख वाट्याला येऊ शकते म्हणून सुखाकडेच पाठ फिरवणे हे धान्याबरोबर साले, फोलपटे येतात म्हणून धान्यच फेकून देण्यासारखे आहे असे त्यांचे मत आहे.

चार्वाकांच्या या नीतिविषयक भूमिकेला पाश्चात्य नीतिशास्त्राच्या परिभाषेनुसार 'सुखवाद' म्हटले जाते. जी कृती आपल्याला सुख देते ती कृती योग्य असते असे सुखवाद मानतो. सुख हेच माणसाचे एकमेव प्राप्तव्य आहे. दुःख पूर्णपणे टाळणे शक्य नसले, तरी जेवढे सुख मिळवता येईल, तेवढे माणसाने मिळवायला हवे. चांगले जीवन म्हणजे सुखी जीवन असे सुखवादी चार्वाकांचे प्रतिपादन आहे. ते काम आणि अर्थ हेच दोन पुरुषार्थ मानतात. म्हणजेच सुख आणि सुख मिळवण्यासाठी लागणारे धन आणि इतर साधनसामग्री प्राप्त करून घेणे ही मानवी जीवनाची दोनच साध्ये आहेत असे त्यांचे मत आहे.

बौद्ध नीतिविचार

मानवी जीवनातील दुःखाचा निरास हे बौद्ध दर्शनासाठी महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. गौतम बुद्धांनी सांगितलेली चार आर्यसत्ये दुःखाच्या अस्तित्वासंबंधीची आणि त्याचा नाश करण्याविषयीचीच आहेत. ती आर्यसत्ये अशी : (१) जीवनात सर्वत्र दुःख आहे. (२) दुःखाला कारण आहे. (३) दुःखाचा निरास शक्य आहे. (४) दुःख नष्ट करण्याचा मार्ग आहे. या मार्गात आठ घटक असल्याने याला आर्य अष्टांगिक मार्ग म्हटले जाते. बौद्ध दर्शनाचा नीतिविचार मुख्यतः या अष्टांगमार्गात समाविष्ट आहे. अष्टांगमार्गात आर्यसत्यांचे ज्ञान, त्यांचे सतत स्मरण ठेवून त्यानुसार जीवन जगायचे केलेले प्रयत्न आणि नीतिमान आचरणावर भर आहे. या आचरणाचा एक भाग भाषेचा किंवा वाचेचा सुयोग्य वापर हा आहे. वाणीचा उपयोग खोटे बोलणे, अपशब्द बोलणे, कुणाला दुखविणे, उथळ बोलणे यांसाठी करता कामा नये. आपला चरितार्थ प्रामाणिक मार्गाने पैसा मिळवून करायला हवा. निषिद्ध, चुकीच्या, अनैतिक मार्गाने धन मिळवणे योग्य नाही. आपले सर्वसाधारण वागणे शीलानुसार असायला हवे. शील याचा मूळ अर्थ आचरण, वर्तन. इथे तो सत्शील, म्हणजे चांगले, नीतिमान आचरण या अर्थाने वापरला आहे. बौद्ध दर्शन पंचशीलाचा म्हणजे सदाचरणाच्या पाच नियमांचा उल्लेख करते. खोटे बोलणे, चोरी करणे, हत्या किंवा इजा करणे, अनियंत्रित शरीरसुख किंवा लैंगिक सुख उपभोगणे आणि कुठल्याही मादकद्रव्यांचे सेवन ही पाच प्रकारची कृत्ये निषिद्ध आहेत. ती करता कामा नयेत. म्हणजेच दुसऱ्या शब्दात सत्य, अस्तेय, अहिंसा, ब्रह्मचर्य आणि अप्रमाद यांचे पालन केले पाहिजे. असे आचरण करण्याने शरीर, इंद्रिये यांच्यावर नियंत्रण राहते तसेच मन स्थिर, शांत राहते. शरीर-मनाला ही शिस्त लावणे हे निर्वाणप्राप्तीसाठी अत्यावश्यक असते. पुनर्जन्माची साखळी ज्या स्थितीत पूर्णपणे संपते, त्या स्थितीला बौद्ध दर्शनात निर्वाण म्हणतात. निर्वाण म्हणजे सर्व दुःखांपासूनची कायमची मुक्ती आणि परम शांती. या स्थितीत पूर्वजन्मीचे सर्व संस्कार नष्ट होतात आणि म्हणून परत पंचस्कंधात्मक देहाची निर्मिती होत नाही.

आर्य अष्टांगिक मार्ग

- (१) **सम्मादिट्ठी (सम्यक् दृष्टी)** : चार आर्यसत्यांचे योग्य ज्ञान
- (२) **सम्मासंकल्प (सम्यक् संकल्प)** : योग्य संकल्प. यामध्ये दुसऱ्याबद्दल दुर्भावना न बाळगणे, त्यांना इजा न पोहोचवणे आणि विरक्ती यांचा समावेश होतो.
- (३) **सम्मावाचा (सम्यक् वाचा)** : वाचेचा योग्य वापर. खोटे बोलणे, निंदा करणे, अपशब्द वापरणे, वायफळ बडबड करणे इत्यादी गोष्टी टाळणे.
- (४) **सम्माकम्मान्त (सम्यक् कर्मान्त)** : योग्य आचरण, पंचशीलाचे पालन करणे.
- (५) **सम्माआजीविका (सम्यक् आजीविका)** : उपजीविकेसाठी योग्य साधनांची निवड. प्रामाणिकपणे, निषिद्ध गोष्टी टाळून उदरनिर्वाह करणे.
- (६) **सम्मावायाम (सम्यक् व्यायाम)** : योग्य प्रयत्न सतत करत राहणे. वाईट विचार, आचार, भावना यांपासून प्रयत्नपूर्वक दूर राहून चांगल्या, योग्य विचारांमध्ये मन गुंतवणे.
- (७) **सम्मासती (सम्यक् स्मृती)** : आधी आत्मसात केलेल्या ज्ञानाचे स्मरण सतत जागते ठेवणे. अनित्यता, अनात्मता यांचे विस्मरण न होऊ देणे.
- (८) **सम्मासमाधी (सम्यक् समाधी)** : या आधीच्या मार्गदर्शनानुसार योग्य जीवन व्यतीत करत असताना वासना, दुर्विचार इत्यादींपासून मुक्त होऊन दुःखमुक्त अवस्थेचा अनुभव घेणे.

पाश्चात्य नीतिविचार

नीतिशास्त्र ही पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाची एक मुख्य शाखा आहे. काय आहे? ते कळते कसे? त्याचा कृतीवर कसा परिणाम होतो? हे तत्त्वज्ञानातले जे तीन मुख्य प्रश्न आपण मागच्या वर्षी पाहिले, त्यांतील तिसऱ्या प्रश्नाशी ही शाखा संबंधित आहे. आपण सॉक्रेटिस आणि ऑरिस्टॉटलच्या

सद्गुणाधारित नीतिविचारांचा थोडक्यात परिचय करून घेतला आहेच. मध्ययुगीन नीतिशास्त्र प्रामुख्याने ईश्वरकेंद्री आणि ख्रिश्चन नीतिविचारांनी प्रभावित होते. आपण या पाठात आधुनिक तत्त्वज्ञानातील दोन प्रमुख उपपत्तींची ओळख करून घेणार आहोत.

आधी पाहिल्याप्रमाणे, कृतीचे नैतिक मूल्यमापन करण्याचे दोन मुख्य निकष म्हणजे कृती करण्यामागचा हेतू किंवा प्रेरणा आणि कृतीचे परिणाम. त्यानुसार पाश्चात्य नीतिशास्त्रात कर्तव्यवाद आणि फलवाद/ परिणामवाद अशा दोन प्रमुख उपपत्ती मांडल्या गेल्या आहेत. जी कृती केवळ कर्तव्य करण्याच्या प्रेरणेने केली गेली आहे, ती कृती नैतिकदृष्ट्या योग्य असते असे कर्तव्यवाद सांगतो. याउलट परिणामवादानुसार ज्या कृतीचे परिणाम चांगले असतात ती कृती नैतिक दृष्टीने चांगली असते.

कांटचा कर्तव्यवाद

कर्तव्यवादासाठी कृती परिणामांच्या दृष्टीने चांगली असण्यापेक्षा तिला नैतिक मूल्य, दर्जा असणे जास्त महत्त्वाचे असते. विशिष्ट परिणामांच्या इच्छेने कृती करण्यापेक्षा कर्तव्यभावनेने केलेली कृती नैतिक दृष्टीने योग्य असते असे कर्तव्यवाद मानतो. भारतीय तत्त्वज्ञानात सांगितलेली निष्काम कर्माची महती कर्तव्यवादी भूमिकेतूनच येते हे तुमच्या लक्षात आलेच असेल. या भूमिकेसाठी 'कर्तव्य कशाला म्हणायचे'? हा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. या प्रश्नाचे उत्तर ईश्वराने दिलेल्या आज्ञा, परंपरेने घालून दिलेले नियम, सामाजिक कायदे इत्यादींच्या आधारे दिले जाते. नियमाप्रमाणे असलेले आचरण नैतिक ठरते आणि नियमबाह्य वर्तन अनैतिक ठरते. भारतीय परंपरेत व्यक्तीचे कर्तव्य तिच्या वर्णाश्रमानुसार ठरते असे सांगितले आहे. पाश्चात्य परंपरेत सुप्रसिद्ध जर्मन तत्त्वज्ञ इम्मॅन्युएल कांट याने पूर्णपणे बुद्धिनिष्ठ पद्धतीने याचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कांटच्या पूर्वी डेव्हिड ह्यूमने माणसाला काय हवे आहे, हे त्याच्या इच्छा, प्रेरणा, वासना याच ठरवतात आणि बुद्धी फक्त ते कसे मिळवायचे हे सांगते, बुद्धी या वासना प्रेरणांची गुलाम आहे असे मत मांडले होते. हे मत कांटला अमान्य होते. नीतिनियमांचे, कर्तव्यांचे स्वरूप सार्वत्रिक असले पाहिजे, सर्वांना समान असले पाहिजे असे सॉक्रेटिस, प्लेटो यांच्याप्रमाणेच त्याचे मत होते. काय बरोबर, काय चूक याचे आपले निष्कर्ष निःपक्षपाती असले पाहिजेत.

कृतीच्या नैतिक योग्यतेचा, ती कृती कोण करते आहे याच्याशी संबंध असता कामा नये असा त्याचा आग्रह होता. ह्यूमचे मत ग्राह्य धरले, तर नीती वस्तुनिष्ठ न राहता व्यक्तिसापेक्ष होईल, सार्वत्रिक राहू शकणार नाही. कांटच्या मते नीती सार्वत्रिक असणे आवश्यक आहे. यासाठी त्याने ह्यूमचे मत नाकारले.

जोपर्यंत भावना, प्रेरणा, इच्छा यांच्या आधारे नीतिमत्ता ठरवली जाईल तोपर्यंत ती व्यक्तिनिरपेक्ष होऊच शकणार नाही, कारण भावना, इच्छा इत्यादी व्यक्तिप्रमाणे बदलत असतात. त्यामुळे एका व्यक्तीसाठी जे योग्य, ते दुसऱ्या व्यक्तीसाठी अयोग्य ठरू शकते. यामधून नीतिच्या वस्तुनिष्ठतेला, सार्वत्रिकतेला धोका पोहोचतो. म्हणून कांटने त्याच्या नीतिशास्त्राची उभारणी बुद्धीच्या आधाराने केली. बुद्धी सगळ्या माणसांना असते आणि बुद्धी जी सत्ये शोधून काढते, जी तथ्ये स्वीकारते ती सगळ्यांना मान्य करावीच लागतात. त्याचप्रमाणे बुद्धी माणसाच्या वर्तनाबद्दल, जे काही आदेश देईल ते सर्वांनाच मान्य करावे लागतील असे कांटचे मत आहे. समजा, तुम्हांला महाविद्यालयाच्या मैदानावर कुणाचा तरी भ्रमणध्वनी सापडला, तर कुणाला तो स्वतःकडेच ठेवावासा वाटेल, कुणी 'नकोच काही कटकट' म्हणून तो न घेता पुढे जाईल, कुणाला तो गुपचूप विकावासा वाटेल. मात्र, विचार केल्यावर सगळ्यांचीच बुद्धी असा आदेश देईल की तो भ्रमणध्वनी महाविद्यालयाच्या कचेरीत जमा केला पाहिजे. भ्रमणध्वनी कुणालाही सापडला, ज्याला सापडला त्याची इच्छा, परिस्थिती काहीही असली तरी बुद्धिचा हा आदेश सगळ्यांसाठी योग्यच असेल, चांगलाच असेल.

चांगले कशाला म्हणावे हा नीतिशास्त्रातील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. या प्रश्नाचे कांटचे उत्तर वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. सर्वसाधारणपणे आरोग्य, संपत्ती, ज्ञान इत्यादींना चांगले समजले जाते. पण कांट असे प्रतिपादन करतो, की या आणि अशा चांगल्या समजल्या जाणाऱ्या गोष्टी निरपवादपणे चांगल्या नसतात, कारण त्यांचा गैरवापर केला जाऊ शकतो. चुकीच्या कारणासाठी जेव्हा ज्ञान, शक्ती, पैसा वापरले जातात, तेव्हा त्यांना ‘चांगले’ कसे म्हणणार?

चला विचार करूया!

ज्ञान, धन, शक्ती यांच्या गैरवापराच्या उदाहरणांची चर्चा करा. असा गैरवापर का होतो याबद्दल विचार करा.

मग याचा अर्थ असा घ्यायचा का, की जगात ज्याचा दुरुपयोग होऊ शकत नाही, असे निखळपणे चांगले काहीच नाही? कांट या प्रश्नाला नकारार्थी उत्तर देतो. तो ज्याला सत्संकल्प किंवा शुभसंकल्प म्हणतो, तो कुठल्याही परिस्थितीत, कधीही केवळ चांगलाच असतो. इथे ‘सत्’ या शब्दाचा अर्थ अस्तित्व दाखवणारा नाही. त्याचा अर्थ चांगला असा आहे. सत्संकल्प म्हणजे केवळ चांगली इच्छा नव्हे. संकल्प हा शब्द फक्त इच्छेशीच नाही, तर ती इच्छा पूर्ण करण्याच्या निश्चयाशी निगडित आहे. आपल्या इच्छा अनेक असतात. त्या प्रत्येक इच्छेसाठी आपण जीव तोडून प्रयत्न करत नाही. पण एखादी गोष्ट मिळवायचीच असा निश्चय आपण केला, तर आपण सर्वशक्तीनिशी त्यासाठी मेहनत घेतो. आपल्याला छान गाता यावे अशी अनेकांची इच्छा असते, पण “मी उत्तम गाणे गाईनच” असा निश्चय करणारी व्यक्ती त्यासाठी कठोर परिश्रम करते. संकल्पामध्ये इच्छेबरोबरच निश्चयाची शक्ती असते. सत्संकल्प म्हणजे कर्तव्य करण्याचा संकल्प किंवा निश्चय. हा संकल्प जर ज्ञान, सामर्थ्य, संपत्ती यांच्यामागे असेल, तर त्यांचा गैरवापर कधीच होणार नाही. म्हणूनच कांटच्या मताप्रमाणे सत् संकल्प नेहमी नैतिक नियमात प्रतिबिंबित होतो. पण आपले कर्तव्य काय आहे, हे आपल्याला कसे कळणार? हे कळण्यासाठी कांट आपल्याला एक युक्ती सांगतो. ती कोणती हे आता पाहू.

जेव्हा तुमचा मित्र परीक्षेत तुम्हांला तुमचे उत्तर दाखवायला सांगतो, तेव्हा तुम्ही काय करायला हवे? कुठली

कृती करणे तुमचे कर्तव्य ठरेल, असा प्रश्न तुम्हांला पडतो ना? अशा वेळी हा विचार करायचा की मला तर मित्राला उत्तर दाखवावे असे वाटते आहे, पण प्रत्येकाने अशी आपापल्या मित्रमैत्रिणींना परीक्षेत मदत करावी का? कदाचित तुम्ही असे म्हणालही, की काय हरकत आहे असे करायला? थोडा खोलात जाऊन विचार केलात तर तुमच्या लक्षात येईल, की अशी एकमेकांना परीक्षेत मदत करणे हाच सर्वसाधारण नियम झाला, तर परीक्षापद्धतीलाच काही अर्थ उरणार नाही. कारण विद्यार्थी किती शिकला आहे? त्याला विषय किती आणि कसा कळला आहे हे तपासणे हे परीक्षांचे उद्दिष्ट असते. ते इथे अजिबातच साध्य होणार नाही. याचा अर्थ असा, की परीक्षापद्धतीचा उद्देश आणि स्वतःच्या अभ्यासातून उत्तरे लिहिण्याऐवजी दुसऱ्याच्या मदतीने ती लिहिणे यात विसंगती आहे. त्यामुळेच ‘सर्वांनी या प्रकारे एकमेकांना मदत करावी’ असा सर्वसाधारण नियम करताच येणार नाही.

कांट अशाच प्रकारचे, वचन मोडण्याचे उदाहरण देतो. ‘वचन मोडता येणे शक्य असेल तर ते मोडावे’ असा नियम केला, तर काही दिवसांतच ‘वचन देणेघेणे’ असा काही व्यवहार/रिवाज राहणारच नाही. यामधून कांटने असा निष्कर्ष काढला आहे, की ज्या कृतीचे किंवा कृतीमागील नियमांचे सार्वत्रिकीकरण करता येत नाही, ती कृती आपले कर्तव्य असू शकत नाही. ज्या कृतीचे साधारणीकरण करता येते, तीच कृती कर्तव्य असते. जेव्हा आपण एखाद्या कृतीबद्दल असे म्हणू शकतो, की मीच नव्हे, तर जे कोणी माझ्या जागी या परिस्थितीत असेल त्याने/तिने हीच कृती केली पाहिजे, अशी कृतीच सार्वत्रिक आणि म्हणून नैतिक असते.

आपल्या कृती जेव्हा व्यक्तिगत भावना, इच्छा यांवर आधारित असतात तेव्हा त्यांचे सार्वत्रिकीकरण करणे शक्य नसते. याउलट त्या बुद्धिवर आधारित असतात, तेव्हा त्यांचे सार्वत्रिकीकरण करता येते. आपण काय करावे, काय करू नये हे आपण भावना किंवा बुद्धी यांच्या जणू आदेशानेच ठरवतो. पण भावना, प्रेरणा इत्यादींकडून मिळणाऱ्या आदेशांचे स्वरूप ‘जर-तर’ या प्रकारचे असते. कांट यांना ‘सोपाधिक’ आदेश म्हणतो. ‘उत्तम शरीरयष्टी कमवायची असेल तर नियमित व्यायाम करावा’ हा आदेश ज्याला शरीर कमावण्याची इच्छाच नाही, त्याला लागू पडत नाही. याउलट ‘प्रत्येकाने व्यायाम करायलाच हवा’ हा आदेश कुणाच्या इच्छेवर अवलंबून नाही. तो आदेश ‘निरूपाधिक’ आहे. तो सर्वांनाच लागू होतो. कुठल्याही माणसाची बुद्धी हा नियम

ग्राह्य धरेल. त्यावर आधारलेली कृती नैतिक कर्तव्य ठरते कारण तिचे सार्वत्रिकीकरण करता येते.

चला करूया!

ज्यांचे सार्वत्रिकीकरण करता येईल (उदा खरे बोलावे) अशा कृतींची यादी करा व त्यावर आधारित प्रसंगाचे नाट्यरूपांतर वर्गात सादर करा.

निरूपाधिक आदेश

नैतिक नियमांद्वारे केलेल्या कृतीतून माणसाला नैतिकतेखेरीज इतर काही मिळवायचे नाही, तर नैतिक कृती कर्तव्यभावनेतून करणे हेच नैतिक कृतीचे पर्यायाने नीतीचे साध्य. जर मला परीक्षेत उत्तम गुण मिळवायचे असतील तर मला नियमित अभ्यास करावा लागेल या प्रकारचा मनाने केलेला संकल्प हा काहीतरी मिळवण्याच्या अपेक्षेने केला जातो. म्हणूनच त्याचे स्वरूप जर-तर या प्रकारचे म्हणजेच अटीचा स्वीकार करणारे असते, म्हणजेच सोपाधिक असते. नैतिक आदेश मात्र काही मिळवण्याच्या हेतूने केलेला नसल्यामुळे त्याचे स्वरूप निरूपाधिक आहे.

या निरूपाधिक आदेशाच्या चार मांडण्या कांटने सुचवल्या आहेत. यांनाच निरूपाधिक आदेश असे म्हटले जाते. निसर्गनियम ज्याप्रमाणे सार्वत्रिक आणि अनिवार्य स्वरूपाचे असतात त्याचप्रमाणे नैतिक नियमही सार्वत्रिक आणि आवश्यक स्वरूपाचे असावेत हे कांटला अभिप्रेत आहे. या आदेशाच्या कांटने केलेल्या मांडण्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) ज्या तत्त्वांचे रूपांतर सार्वत्रिक नियमांत करण्याचा संकल्प कर्ता करू शकेल, अशाच तत्त्वाआधारे कृती करावी.

या आदेशाद्वारे कांटला असे सुचवायचे आहे की, नैतिक कृती करताना व्यक्तीने स्वतःकडे अखिल मानवजातीचा प्रतिनिधी म्हणून पहावे. मी ज्या कृतीची निवड करेन त्याच कृतीची निवड कुठल्याही देशाची, धर्माची, वंशाची, जातीची, लिंगाची इ. व्यक्ती करू शकत असेल तर त्या निवडीवर आधारित कृती सार्वत्रिक म्हणून नैतिक ठरेल. म्हणजेच देश, धर्म इ. चौकटींच्या पलीकडे जाऊन जी सार्वत्रिक होऊ शकते त्या कृतीची निवड करावी.

निरूपाधिक आदेश हा नीतीचा कायदा आहे असे कांट म्हणतो. या कायद्याचे वैशिष्ट्य हे आहे, की तो आपल्यावर बाहेरून लादला जात नाही. कुठलीही बाहेरची व्यक्ती किंवा शक्ती, हा कायदा आपल्याला सांगत नाही. हा कायदा आपणच आपल्यासाठी तयार करतो. बुद्धीने जणू आपल्या इच्छा, भावना, प्रेरणा यांना नियंत्रित ठेवण्यासाठी हा आदेश दिलेला असतो. त्याचे पालन करणे हेच बुद्धिनिष्ठेने वागणे

(२) अशा तत्त्वाच्या आधारे कृती करा, ज्यायोगे ती कृती जणू सार्वत्रिक निसर्गनियम बनेल.

पहिल्या आदेशाद्वारे कांटने सार्वत्रिकता कशी साधता येईल ते सांगितले. दुसऱ्या आदेशाद्वारे कृती आवश्यक स्वरूपाची कशी बनेल हे कांटने अभिव्यक्त केले आहे. भावना, वासना, स्वार्थ यांच्या आहारी न जाता कर्तव्यासाठी कर्तव्य या बुद्धीने जर प्रत्येक नैतिककर्त्याने निवडलेली कृती केली तर ती कृती आवश्यक स्वरूपाची बनेल. ही कर्तव्यभावना नैतिक नियमाप्रती आहे. निसर्गनियम सार्वत्रिक व अनुल्लंघनीय असतात. नैतिक नियम मानवनिर्मित असतात. म्हणून ते मोडता येऊ शकतात. असे जरी असले तरी नैतिक कर्त्याने स्वतःला जणूकाही मानवी समाजातील नैतिक व्यवस्थेचा निर्माता या स्वरूपात पहावे असे कांटला वाटते. नैतिक नियमांची सार्वत्रिकता व अनिवार्यता या नैतिक व्यवस्थेचा आधार असेल. म्हणूनच कर्तव्यासाठी कर्तव्य या भावनेने जर प्रत्येक कर्त्याने कृती केली तर त्यातून सार्वत्रिक आणि अनिवार्य अशा नैतिक नियमांची व्यवस्था तयार होईल. नैतिक कर्त्याच्या ठिकाणी असणारी कर्तव्य भावना म्हणजे नैतिक नियमांप्रती त्याच्या मनात असलेला आदरभाव किंवा सन्मानाची वृत्ती. म्हणूनच वस्तुतः हे नियम जरी उल्लंघनीय असले तरी नैतिककर्ता नैतिक नियमांप्रती असणाऱ्या आदरभावातून त्यांना अनुल्लंघनीयतेचे जणू काही स्थान मिळवून देईल.

(३) नैतिककर्त्याने स्वतःसकट प्रत्येक व्यक्तीकडे नेहमीच साध्य म्हणून पहावे, फक्त साधन म्हणून पाहू नये.

नैतिक नियमांची सार्वत्रिकता आणि आवश्यकता प्राप्त करण्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने मानवी प्रतिष्ठेचे मूल्य जपले पाहिजे. व्यक्तीने व्यक्तीचा साधन म्हणून

वापर न करता प्रत्येक व्यक्तीचा मानव म्हणून असलेल्या प्रतिष्ठेचा सन्मान करावा.

(४) अशा तत्त्वाच्या आधारे कृती करा, ज्यायोगे व्यक्तींची जीवनाविषयक ध्येये ही परस्परांना छेद देणारी, परस्परांच्या स्वातंत्र्याचा संकोच करणारी न होता परस्परांना पूरक अशा स्वरूपाची ठरतील आणि सर्व व्यक्तींची प्रतिष्ठा जपणाऱ्या समाजाची

निर्मिती होऊ शकेल.

एका अर्थाने आधीच्या तीनही आदेशांचे हे परिणत रूप आहे. आपल्या जीवनाचा आदर्श वा ध्येय निश्चित करताना दुसऱ्या व्यक्तीचे त्यामुळे अनहित होणार नाही याची काळजी प्रत्येकाने घ्यायची आहे. असे जर झाले तर समाजात ध्येयांची आदर्श व्यवस्था निर्माण होऊ शकेल.

असते. माणूस बुद्धिशील असतो. म्हणूनच तो नीतिमान होऊ शकतो. माणसाखेरीज इतर प्राणिमात्र आपल्या उपजत प्रेरणांवर नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत, कारण त्यांना माणसाप्रमाणे बुद्धी नाही असे कांट मानतो. बुद्धिशीलता असल्यामुळे माणसाच्या अस्तित्वाला एक प्रतिष्ठा आहे. माणसाच्या प्रतिष्ठेचा विचार कांटला फार महत्त्वाचा वाटतो.

कांटचा नीतिविचार माणसाच्या बुद्धिशीलतेचा गौरव करणारा आणि तिच्यावरच आधारलेला आहे. सार्वत्रिकता आणि निःपक्षपातीपणा यांना नैतिकतेमध्ये त्याने दिलेले स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक माणसाला साध्यमूल्य देऊन त्याची प्रतिष्ठा जपणारी त्याची भूमिका सामाजिक जीवनासाठी अतिशय मोलाचे मार्गदर्शन करणारी आहे.

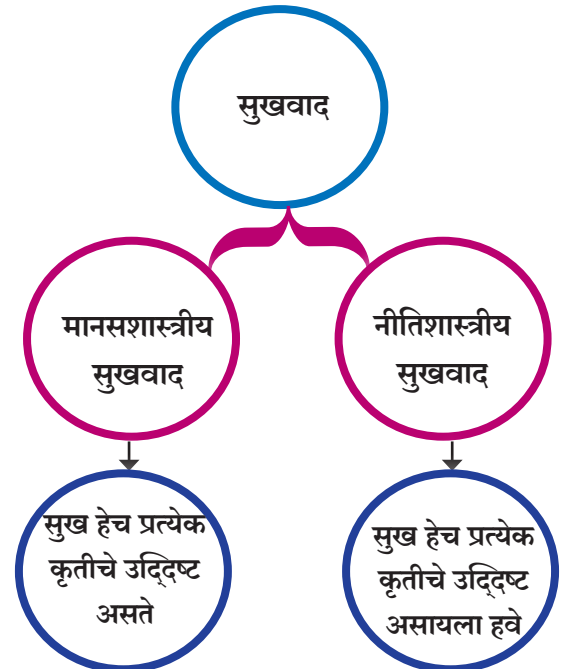
चला बोलूया!

माणसामाणसांमधील संबंधांचे साध्य-साधनांच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण करा. माणसाला निव्वळ साधन समजणे नैतिक दृष्टिने का चूक आहे याची चर्चा करा.

उपयुक्ततावाद

कांटच्या कर्तव्यवादी नीतीत कृतीचे परिणाम चांगले आहेत की वाईट याला जरासुद्धा महत्त्व नाही. उपयुक्ततावाद हा परिणामवादाचा एक प्रकार असल्यामुळे, उपयुक्ततावादानुसार कृतीची नैतिकता फलाच्या म्हणजे परिणामांच्या चांगुलपणावर अवलंबून असते. परिणामवादासाठी महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे कुठल्या परिणामांना चांगले म्हणायचे? चांगुलपणाचा निकष कोणता? या प्रश्नांना दिलेल्या उत्तरांची वर्गवारी सुखवादी आणि सुखवादी नसणाऱ्या उपपत्तींमध्ये केली जाते.

उपयुक्ततावाद हा सुखवादाचा एक प्रकार आहे. सुखवादाचेही दोन उपप्रकार आहेत. ते म्हणजे मानसशास्त्रीय सुखवाद आणि नीतिशास्त्रीय सुखवाद. मानसशास्त्र हे माणसाचे वर्तन आणि त्यामागचे घटक यांचे वर्णन करणारे, वर्तनाचे स्पष्टीकरण करणारे वर्णनात्मक विज्ञान आहे, तर नीतिशास्त्र मानवी वर्तनाचे मूल्यमापन करणारे, मूल्यमापनाच्या निकषांची, उपपत्तींची चिकित्सक चर्चा करणारे मूल्यात्मक शास्त्र आहे. मानसशास्त्रीय सुखवाद असे सांगतो, की प्रत्येक कृती करताना माणसाचे स्वाभाविक उद्दिष्ट सुख हेच असते. माणूस जे काही करतो ते सुख मिळविण्याच्या हेतूनेच करतो. हे माणसाच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींचे वर्णन आजच्या विज्ञानविचाराच्या जवळचे आहे. नीतिशास्त्रीय सुखवाद असे प्रतिपादन करतो, की सुख मिळवणे हे माणसाच्या प्रत्येक कृतीचे साध्य असायला हवे. ज्या कृतीचे परिणाम सुखकारक असतात, ज्या कृतीतून सुखाची निर्मिती होते, ती कृती नैतिक असते. चार्वाकांचा सुखवाद हेच सांगतो.

कृतीचे उद्दिष्ट सुख असावे, एवढे म्हणून थांबता येत नाही, कारण लगेचच पुढचा प्रश्न निर्माण होतो, की कुणाचे सुख? आपले स्वतःचे? इतरांचे? की सर्वांचे? या तीन पर्यायांनुसार सुखवादाचे स्वसुखवाद, परसुखवाद आणि सार्वत्रिक सुखवाद असे उपप्रकार करता येतात. फक्त स्वतःच्या सुखाचाच विचार कृती करताना करावा असे मानणारा अहंकेन्द्रवाद नीतिच्या सामान्य धारणेला धक्का पोहोचवणारा आहे. त्याचप्रमाणे नेहमी फक्त इतरांच्या सुखाचाच विचार करून वर्तन करणे सर्वसाधारण माणसांसाठी शक्य नाही. साहजिकच, सार्वत्रिक सुखाचा म्हणजे कृतीचा परिणाम ज्या कुणावर होतो, त्या सर्वांच्या सुखाचा विचार करावा असे मत मांडणारा सार्वत्रिक सुखवाद हा इतर दोन्ही पर्यायांपेक्षा जास्त व्यावहारिक आणि श्रेयस्कर वाटतो. उपयुक्ततावाद सार्वत्रिक सुखवादाचा पुरस्कार करतो.

जेरेमी बेन्थॅम

जेरेमी बेन्थॅम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल हे उपयुक्ततावादाचे दोन प्रमुख पुरस्कर्ते आहेत. बेन्थॅमच्या मते माणसाच्या वर्तनावर जणू सुख आणि दुःख या दोन मालकांची सत्ता असते. म्हणजे सुख मिळवण्याची इच्छा आणि दुःख टाळण्याची इच्छा याच मानवी वर्तनाचे नियमन करत असतात. बेन्थॅमचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्राण्यांनाही सुखदुःखाच्या संवेदना असतात हे तो मान्य करतो. प्राण्यांच्या हक्काविषयी बोलताना बेन्थॅमचा हा विचार आधारभूत होतो.

मनुष्य स्वभावतःच सुखाच्या इच्छेने कृती करतो हे खरे असले, तरी नैतिकदृष्ट्या जी कृती जास्तीत जास्त लोकांसाठी जास्तीत जास्त सुख निर्माण करते ती योग्य असते असे प्रतिपादन तो करतो. हे तत्त्व 'अधिकांचे अधिकतम सुख' म्हणून प्रसिद्ध आहे. बहुतेक कृती सुखद आणि दुःखद अशा

दोन्ही प्रकारच्या परिणामांना जन्म देतात. एकाच वेळी सहसा आपल्याला कृतींचे अनेक पर्याय उपलब्ध असतात. या उपलब्ध पर्यायांपैकी जी कृती अधिक प्रमाणात सुख आणि कमी प्रमाणात दुःख निर्माण करेल ती निवडावी असे बेन्थॅमचे मत आहे. उपलब्ध पर्याय फक्त दुःखच निर्माण करणारे असतील, तर अर्थातच कमी दुःख निर्माण करणारी कृती निवडावी.

बेन्थॅमवर त्याच्या काळातील गणित आणि विज्ञानाचा प्रभाव होता. सुख जरी व्यक्तिनिष्ठ असले तरी ते मोजता येऊ शकते असे त्याचे प्रतिपादन आहे. सुखाचे गणन/मोजमाप करण्याच्या शक्यतेमुळे सुखवाद वस्तुनिष्ठ निवडीला मदत करू शकतो. असे मोजमाप करण्यासाठी बेन्थॅमने सुखवादी कलन (hedonistic calculus) तयार केले. त्यातील निकष पुढीलप्रमाणे आहेत. (१) तीव्रता (२) कालावधी (३) निश्चितता (४) समीपता (५) निर्मिती-क्षमता (६) शुद्धता आणि (७) विस्तार. हे सात निकष वापरून आपण कृतींच्या पर्यायांचा सुखवादाच्या भूमिकेतून तौलनिक अभ्यास करू शकतो. यांतील पहिले सहा निकष व्यक्तींच्या सुखाशी संबंधित असले, तरी सातवा निकष, किती व्यक्तींचे सुख कृतीमधून निर्माण होते आहे यासंबंधीचा आहे. यामुळेच बेन्थॅमचा उपयुक्ततावाद अहंकेन्द्रवादी न रहाता सार्वत्रिक होतो. बेन्थॅम समतेचे तत्त्व मानत असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीच्या सुखदुःखांना समान मूल्यच असते हे आग्रहाने सांगतो. याचा अर्थ असा, की व्यक्तींचा सामाजिक, राजकीय, आर्थिक दर्जा काहीही असला, तरी सर्वांच्या सुखदुःखांचे मूल्य एकच असते. एखाद्या व्यक्तीचे स्थान कितीही उच्च असले, तरी त्याच्या सुख-दुःखाचे मूल्य त्यामुळे जास्त होत नाही.

सुखवादी कलन :

एखाद्या गोष्टीचा आकार आपण त्याची लांबी, रुंदी, उंची इत्यादींच्या साहाय्याने मोजतो. तसेच काही गुणधर्मांच्या साहाय्याने सुखाचे परिमाणही ठरवता येते असे बेन्थॅमचे म्हणणे आहे. हे गुणधर्म कायमच दोन कृतींमध्ये तसेच सुखांमध्ये तुलना करूनच लक्षात येतात.

सुखाचे मोजमाप करण्यासाठी बेन्थॅमने सांगितलेले सुखाचे गुणधर्म पुढीलप्रमाणे :

(१) तीव्रता : ज्या कृतीतून आपल्याला सुख अधिक

तीव्रतेने जाणवेल ती कृती दुसऱ्या कृतीपेक्षा श्रेष्ठ. जसे, एखाद्या गायकाला गायनातून मिळणारे सुख पुस्तकवाचनातून मिळणाऱ्या सुखापेक्षा अधिक तीव्रतेने जाणवत असेल तर त्याच्यासाठी गायनातून मिळालेल्या सुखाचे परिमाण वाचनातून मिळणाऱ्या परिमाणापेक्षा निश्चितच जास्त आहे. थंडीत रात्री मेणबत्तीच्या ज्योतीवर हात शेकण्यापेक्षा शेकोटीसमोर बसणे जास्त सुखाचे. कारण शेकोटीच्या उष्णतेची तीव्रता मेणबत्तीपेक्षा निश्चितच जास्त आहे.

(२) **कालावधी** : दीर्घकाळ टिकणारे सुख निर्माण करणारी कृती नैतिकदृष्ट्या जास्त चांगली. हातावर अत्तर लावण्यापेक्षा अत्तराचा फाया कपड्यात ठेवून त्याचा सुगंध कपड्यांवर दीर्घकाळ राहिल तसे सुख दीर्घकाळ राहिले पाहिजे.

(३) **निश्चितता** : ज्या कृतीतून सुख मिळेलच याची खात्री देता येईल, ती कृती नैतिकदृष्ट्या चांगली. 'हातचे सोडून पळत्याच्या मागे लागणे योग्य नाही' ही म्हणही हाच अर्थ सांगणारी आहे.

(४) **समीपता** : ज्या कृतीतून लगेचच सुखाची निर्मिती होईल ती कृती चांगली. एक महिन्यांनंतर ट्रिपला जाऊन मिळणाऱ्या सुखापेक्षा लगेचच्या सुट्टीत ट्रिपला जाऊन मिळणारे सुख चांगले.

पहिले चार गुणधर्म सुखाचे मूल्य दर्शवतात.

(५) **निर्मितीक्षमता** : जे सुख इतर सुखानांही निर्माण करते ते श्रेष्ठ. प्रदर्शनात मी स्टॉल घेतला तर तेथे माझ्या

वस्तूचा खप होईलच. ते ग्राहक नंतरही माझ्याकडे येत राहतील. इतरांना माझ्या वस्तूंबद्दलची माहिती देतील आणि माझ्या वस्तूचा खप वाढत राहिल. त्यातून आर्थिक स्थैर्य, व्यवसाय वाढवणे अशा कितीतरी गोष्टी साध्य होतील.

(६) **शुद्धता** : सुख मिळवताना त्यात दुःख जितके कमी तितकी सुखाची शुद्धता जास्त. सुवासिक भाताचा आस्वाद घेताना खडा लागलाच तर तो बाजूला टाकून भाताचा आस्वाद घेणे चांगले.

हे दोन गुणधर्म सुखामुळे निर्माण होणाऱ्या परिणामांवर प्रकाश टाकतात.

(७) **विस्तार/व्यापकता** : ज्या कृतीमुळे फक्त मलाच नव्हे तर खूप लोकांना सुख मिळणार आहे ती कृती चांगली. मैफील भरवल्यामुळे केवळ गायकालाच नव्हे तर संगीत-चाहत्यांनाही ते सुख भरभरून घेता येते. 'जास्तीत जास्त लोकांचे जास्तीत जास्त सुख' हे उपयुक्ततावाद्यांनी सांगितलेले तत्त्व व्यापकता या गुणधर्मातून ठळकपणे दिसते.

जॉन स्टुअर्ट मिल

निरनिराळ्या सुखांमध्ये गुणात्मक फरक नसतो, अशी बेन्थॅमची भूमिका होती. त्यामुळे फक्त मोजमाप करून सुखांमध्ये फरक करता येईल असे त्याचे मत होते. सुख ही एक अमूर्त भावना असल्यामुळे तिचे शास्त्रशुद्ध मोजमाप करणे अर्थातच फार कठीण आहे.

त्याशिवाय सर्वसाधारण समजूत अशी आहे, की सुखांमध्ये गुणात्मक फरक असतात. मिलला ही भूमिका मान्य आहे. सुखांमध्ये केवळ संख्यात्मक नव्हे तर गुणात्मक

भेद असतात असे तो मानतो. यासंदर्भातले त्याचे पुढील वचन सुप्रसिद्ध आहे. "एखादे समाधानी डुक्कर असण्यापेक्षा असमाधानी माणूस असणे जास्त चांगले. एखादा समाधानी माणूस असण्यापेक्षा असमाधानी सॉक्रेटिस असणे जास्त चांगले". या वचनामधून मिल सुखांची त्यांच्या श्रेष्ठतेकनिष्ठतेनुसार श्रेणीबद्ध रचना करता येईल असे मानतो हे स्पष्ट होते.

बेन्थॅमप्रमाणे मिलही मानसशास्त्रीय सुखवाद मान्य करतो, एवढेच नव्हे, तर त्यांच्या आधारे नीतिशास्त्रीय सुखवादासाठी युक्तिवादही मांडतो. मिलच्या मते माणूस नेहमीच सुखाचीच इच्छा करत असतो. त्याच्या इच्छेचा एकमेव विषय सुख हाच आहे. वरकरणी त्याला सुखाखेरीज इतर गोष्टींचीही इच्छा असते असे दिसले, तरी त्या सर्व गोष्टी त्याला हव्या असतात त्या सुखाचे साधन किंवा सुखाचा भाग म्हणूनच. साध्यमूल्य फक्त सुखालाच असते. इतर ज्या ज्या गोष्टी मूल्यवान असतात त्यांना केवळ साधनमूल्य असते. मिल याहीपुढे जाऊन असे प्रतिपादन करतो, की प्रत्येकजण सुखाची इच्छा करतो, हेच सुख इष्ट किंवा वांछनीय आहे याचे प्रमाण आहे. ज्याअर्थी प्रत्येकालाच सुख हवे असते, त्याअर्थी ते चांगलेच असणार. व्यक्तीचे सुख ज्याप्रमाणे त्या विशिष्ट व्यक्तीसाठी चांगले असते,

त्याचप्रमाणे समाजाचे सुखही सर्वांसाठी चांगले असते. म्हणजेच प्रत्येक व्यक्तीसाठी ते चांगले असते असे मिलचे मत आहे. स्वसुखवाद आणि सार्वत्रिक सुखवाद यांत एक अंतर आहे असे सामान्यपणे मानले जात असले, तरी वास्तवात तसे अंतर नाही असे मिल या युक्तिवादातून ध्वनित करतो.

चला बोलूया!

बेन्थॅम आणि मिल यांच्या सुखवादातील साम्यभेदांची गटांत चर्चा करा. तुमच्या चर्चेतील महत्त्वाचे मुद्दे वर्गात सादर करा.

तुमच्या हे लक्षात आलेच असेल, की कर्तव्यवाद आणि परिणामवाद या दोन्ही उपपत्ती कृतींचे नैतिक मूल्यमापन करण्यासाठीचे भिन्न पण उपयुक्त निकष सुचवतात. हे निकष उपयोगात आणून आपल्या कृतीचे मूल्यमापन आपण करायचे असते. काय करावे आणि काय करू नये याचे विशिष्ट परिस्थितीत लागू होणारे आदेश देणे हे नीतिशास्त्राचे कार्य नाही. या पाठात आधी पाहिल्याप्रमाणे नैतिक निर्णय घेण्यासाठी आणि कृतींचे मूल्यमापन करण्यासाठी कशा प्रकारे विचार करावा याचे मार्गदर्शन नीतिशास्त्रातून मिळते. दोन्ही परंपरांमध्ये, त्या त्या संस्कृतीला अनुसरून उपलब्ध असलेले चिंतन आपण थोडक्यात पाहिले. त्यामधील मते, सिद्धांत, निकष यांचा विचार करून आपल्या कृतींची निवड करण्याचे काम अर्थातच आपले आहे. नीतिमीमांसा हा जेवढा सैद्धांतिक चिंतनाचा, चर्चेचा विषय आहे, तेवढाच तो प्रत्यक्ष जगण्याशी संबंधित आहे. जगण्यातील प्रत्यक्ष कृतींच्या कसोटीवर या सिद्धांतांची योग्यायोग्यता पडताळून पहात, त्यावर अधिक चिंतन करतच नीतिमीमांसेचा विकास होत गेला आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

आतापर्यंत आपण, तत्त्वज्ञानाच्या ऐतिहासिक परंपरेत कसे वागावे आणि का यांविषयी जो ऊहापोह झालेला आहे त्याचा परिचय करून घेतला. माणसाच्या जगण्याच्या दृष्टीने काय चांगले, काय वाईट याचे मार्गदर्शन करणाऱ्या वैचारिक भूमिका कशा आणि कोणत्या होत्या हे या परिचयातून समजते. गेल्या काही हजार वर्षांचा इतिहास या वैचारिक भूमिकांना आहे हे

आपण लक्षात घेतले पाहिजे. या संपूर्ण काळात माणूस जसा जगत आला त्यात बदल होत गेले, पण ते सावकाश झालेले बदल होते आणि त्यात माणसाला प्रामुख्याने ज्या समस्यांचा सामना करावा लागला त्या समस्या सारख्या होत्या.

शेतीची सुरुवात झाली तेव्हापासून माणसांमध्ये वर्ग निर्माण झाले, स्त्री-पुरुषसंबंध शेतीच्या अनुषंगाने बदलले. याच काळात धर्माच्या चौकटी पक्क्या होऊ लागल्या. प्राप्त परिस्थितीत कसे वागावे याचे मार्गदर्शन धर्मातून मिळू लागले. उद्योगयुगाचा प्रारंभ दोन शतकांपूर्वी झाला. तेव्हाही यांत फार फरक पडलेला नव्हता. उपासमार, आजार, युद्धे हे माणसासमोरचे मोठे प्रश्न होते. वृद्धत्व आणि मृत्यू यांवर त्याच्याकडे काही इलाज नव्हता.

आज २१व्या शतकात मात्र परिस्थिती झपाट्याने बदलते आहे. उपासमार, आजार, युद्धे हे आजही महत्त्वाचे प्रश्न आहेतच, पण त्यांची तीव्रता गेल्या शतकांच्या तुलनेत कमी आहे. वृद्धत्व आणि मृत्यू ही आजही माणसासमोर असलेली कोडी आहेत परंतु आता त्याकडे माणसाच्या हातात नसलेली गोष्ट असे म्हणून बघण्याऐवजी 'सोडवण्यासारख्या समस्या' म्हणून बघण्याकडे तंत्रज्ञानाचा कल आहे.

उत्क्रांतीच्या सिद्धांताने पृथ्वीवर सजीव सृष्टी कशी निर्माण झाली असली पाहिजे आणि तिची वाटचाल कशी होते याचे वस्तुनिष्ठ पद्धतीने आकलन होऊ शकले. माणूस हे उत्क्रांतीचे अपत्य आहे हेदेखील लक्षात आले. तो जसा आहे, म्हणजे केवळ त्याची शरीररचना नव्हे तर त्याची वर्तणूकदेखील उत्क्रांतीच्या इतिहासाने प्रभावित असते हे लक्षात येऊ लागले. पुढे मेंदूच्या अभ्यासाने लक्षात आले की मज्जासंस्थेच्या रचनेमुळे, मेंदूच्या काम करण्याच्या वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीमुळे माणसाच्या वागण्याच्या संदर्भातले धागेदोरे हाती येतात. माणसे जशी वागतात, तशी ती का वागतात हे कळण्यासाठी मेंदूची कार्यपद्धती समजावून घेतली पाहिजे हे लक्षात आल्यानंतर त्या दिशेने वेगाने घडामोडी सुरू झाल्या.

हा एक महत्त्वाचा बदल होता. आतापर्यंतचा इतिहास पाहिला तर तत्त्वज्ञान आणि धर्म यांनी माणसाने

कसे वागावे याची चर्चा केलेली आढळते. आता मात्र माणूस जसा वागतो, तसा तो का वागतो याच्या अभ्यासाकडे लंबक झुकला. यांतून काही महत्त्वाच्या गोष्टी नजरेसमोर आल्या. उदा. मेंदूच्या रचनेत आधी उत्क्रांत झालेला अमिग्डाला आणि नंतर उत्क्रांत झालेला नवमेंदू असे भाग असतात. वाढीच्या वयात सुरुवातीला अमिग्डालाचा प्रभाव जास्त असतो. पुढचा मागचा विचार करणे, साकल्याने विचार करणे हे कार्य नवमेंदूचे आहे आणि त्याची वाढ सावकाश होते हे लक्षात आले. मेंदूतील पेशी नव्याने उत्पन्न होऊ शकत नाहीत आणि वृद्धापकाळी मेंदूच्या रचनेचे कार्य मंदावते हे लक्षात आले. अशा सगळ्या निरीक्षणातून माणूस जसा वागतो, तसा तो का वागतो हे बहुतांशी लक्षात येऊ लागलेच होते. परंतु आता हे विज्ञान स्वभावातील बारकाव्यांचे स्पष्टीकरणदेखील वस्तुनिष्ठ पद्धतीने देऊ शकते, निदान त्याची दिशा तशीच दिसते. जन्मजात गुणधर्म महत्त्वाचे की संस्कार, संगोपन? या सारख्या पारंपरिक प्रश्नाचे उत्तरदेखील आता वस्तुनिष्ठपणे शोधण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.

चला शोधूया!

माणवी वर्तनाचे विश्लेषण करणाऱ्या मेंदूच्या कार्यपद्धतीची अधिक माहिती मिळवा.

कसे वागावे आणि का या प्रश्नांची उत्तरे आता उत्क्रांतीच्या नियमाच्या प्रकाशात शोधता येऊ शकतात. खाण्याच्या पदार्थांच्या निवडीपासून ते व्यवसायाच्या निवडीपर्यंत, अशी व्याप्ती असणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे धार्मिक आणि पारंपरिक दृष्टिकोनातून मिळवण्याचा प्रयत्न आतापर्यंत होत आला. आता या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी आपल्याला जैविक वारसा आणि व्यक्ती म्हणून आपल्या आवडीनिवडी, क्षमता, मर्यादा यांचा विचार करण्याचा पर्याय उपलब्ध झालेला आहे. त्यामुळे आता धार्मिक आणि पारंपरिक दृष्टिकोनाचा अवलंब करण्याऐवजी प्रत्येकाला या पर्यायाचा उपयोग करता येऊ शकतो.

या सर्व घडामोडींनी काही प्रश्नदेखील उभे राहतात. उदाहरणार्थ, सुखाची, आनंदाची भावना माणसासाठी एखादी कृती करण्यासाठीचा निर्णय होण्यासाठी महत्त्वाची असते हे आताच्या संशोधनातून दिसून आले आहे. हा विचार तत्त्वज्ञानाला नवीन नाही. त्याचा प्रतिवादही केला गेला. बौद्ध तत्त्वज्ञानात हे सांगितले गेले, की आपण जितकी सुखसंवेदनांची इच्छा बाळगू तितके आपण अधिक तणावग्रस्त आणि असमाधानी होऊ. खरे समाधान हवं असेल तर मानवाने सुखद संवेदनांचा शोध घेण्याचा आपला प्रवास जास्त वेगाने नव्हे तर कमी वेगाने केला पाहिजे. असे जरी असले तरी जे होताना दिसते आहे ते मात्र त्वरित आणि अधिकाधिक सुख या दिशेने चालू आहे. आपल्या आजूबाजूला असलेले तंत्रज्ञान जणू याचसाठी निर्माण झाले आहे आणि होते आहे. यांतून अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. त्यांची चर्चा आपण विज्ञान-तंत्रज्ञानविषयक पाठात करणार आहोत.

शब्दसूची

कायदा - Law

सुखवाद - Hedonism

कर्तव्यवाद - Deontology

निरुपाधिक आदेश - Categorical imperative

परिणामवाद - Consequentialism

व्यक्तिसापेक्ष - Subjective

व्यक्तिनिरपेक्ष - Objective

सत्संकल्प - Goodwill

सार्वत्रिकीकरण - Universalisation

उपयुक्ततावाद - Utilitarianism

मानसशास्त्रीय सुखवाद - Psychological Hedonism

नीतिशास्त्रीय सुखवाद - Ethical Hedonism

स्वसुखवाद - Egoistic Hedonism

परसुखवाद - Altruistic Hedonism

सार्वत्रिक सुखवाद - Universal Hedonism

अहंकेंद्रवाद - Self-centeredness

उद्योगयुग - Industrial age/era

स्वाध्याय

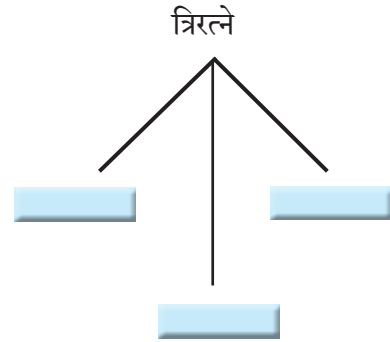
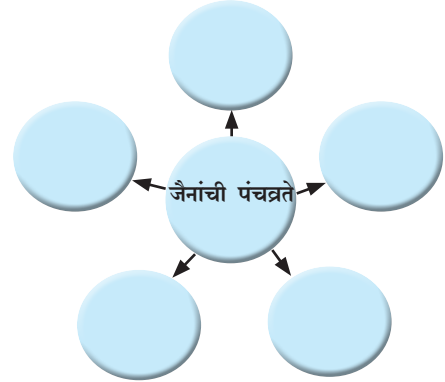
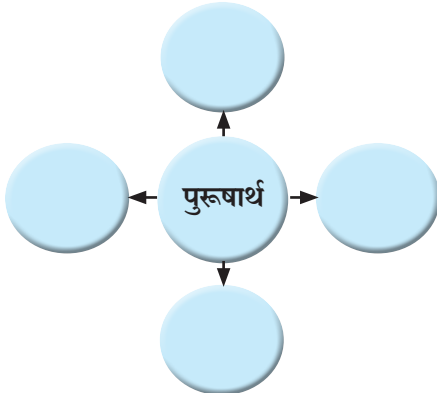
प्रश्न १ गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा.

- (१) योग्य-अयोग्य, चांगले-वाईट, ऐच्छिक-अनैच्छिक, रीती-रिवाज.
- (२) देवऋण, मित्रऋण, पितृऋण, ऋषीऋण.
- (३) सत्य, सुख, अहिंसा, अस्तेय.

प्रश्न २ २० ते २५ शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) ऐच्छिक कर्मांगातील राग व द्वेष या प्रेरणा काय आहेत?
- (२) निजरची प्रक्रिया केव्हा सुरू होते?
- (३) बौद्धांची आर्यसत्ये कोणती?
- (४) कृतीने नैतिक मूल्यमापन करण्याचे दोन मुख्य निकष कोणते?

प्रश्न ३ संकल्पनाचित्र/तक्ता/ओघतक्ता पूर्ण करा.

प्रश्न ४

टीपा लिहा.

- (१) उत्क्रांती आणि नीतिमत्ता
- (२) बेन्थॅमचा सुखवाद आणि सुखाचे परिगणन
- (३) बौद्ध नीतिविचार

(४) पुरुषार्थ

प्रश्न ५

भारतीय परंपरेत कर्मसिद्धांताचा सांधा पुनर्जन्माच्या संकल्पनेशी का जोडला गेला आहे?

प्रश्न ६

बुद्धी वासना, प्रेरणांची गुलाम आहे हे ह्यूमचे मत कांटने का नाकारले?

प्रश्न ७

जैन दर्शनातील नीतिविचारांची सविस्तर चर्चा करा.

प्रश्न ८

पुढील प्रसंगावर संवाद लिहा.

सुखाच्या मागे लागणारी व्यक्ती नीतिमान असू शकते का? यावर संवाद लिहा.

प्रश्न ९

सुखाच्या शोधातील तंत्रज्ञानाचे योगदान सांगा.

उपक्रम

तुमच्या घरातील ज्येष्ठांशी 'नैतिकता व व्यावहारिक अडचणी यांची सांगड ते कशी घालतात' या संदर्भात संवाद साधा.